HET LAND VAN AALST

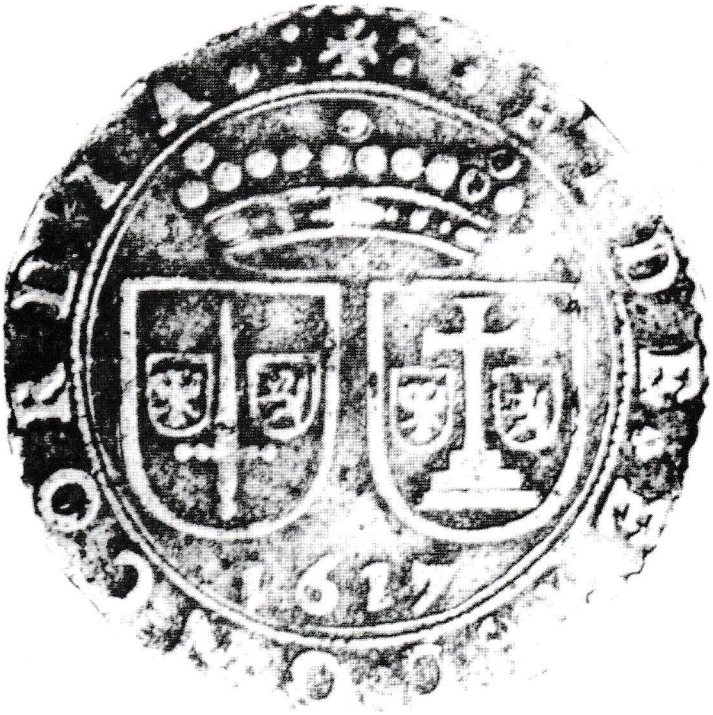

Tijdschrift van de
Geschiedkundige
Vereniging
Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, de Provincie Oost-Vlaanderen, de Stad Aalst, de Stad Ninove en Erfgoedcel Denderland.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 17 - Steunende leden: € 25 - Beschermende leden: € 35
Betalingen: IBAN: BE33 3930 3032 7646 - BIC:BBRUBEBB
Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het "Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en + Luc De Rijck (1980-1984).

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Bart Cherretté, Lieve De Mecheleer, Luc Geeroms, Michel Igual Pacheco, Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot, Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre, Wouter Van Der Spiegel, Georges Vande Winkel, Reinoud Vermoesen, Wilfried Vernaeve.

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Mieke Van Damme, Asserendries 118, 9300 Aalst
tel. 053 21 63 30
e-mail: vdmieke@skynet.be
Redactiesecretariaat:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirkvandeperre@skynet.be

E-mail vereniging: hetlandvanaalst@telenet.be
Website: http://www.hetlandvanaalst.be

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Asserendries 118, 9300 Aalst
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

TUSSEN DROOM EN DAAD: DE VOLTOOIING VAN DE SINT-MARTINUSKERK IN AALST (1850-1950)

Evert VANDEWEGHE

Het verleden ontdekt[1]

Vanaf midden 19de eeuw groeide in vele Belgische steden de aandacht voor het lokale en nationale verleden, wat zich vertaalde in onder andere de oprichting van oudheidkundige verenigingen, de uitbouw van musea en het houden van historische optochten. Eén van de meest zichtbare en duurzame uitingen van deze moderne belangstelling voor het verleden was de veranderende omgang met het historisch gebouwenpatrimonium. Voordien werden deze overblijfselen over het algemeen bejegend met een zekere onverschilligheid, wat leidde tot afbraak of tot ingrijpende verbouwingen in de heersende smaak. Voor Aalst kan bijvoorbeeld verwezen worden naar de onuitgevoerd gebleven, laat 18de-eeuwse classicistische verbouwingsplannen voor het schepenhuis en belfort.[2]

In de tweede helft van de 19de eeuw werd deze nogal respectloze aanpak ingeruild voor een andere, niet minder ingrijpende praktijk. Deze bestond er in dat men de vermeende oorspronkelijke vorm van historische gebouwen trachtte te versterken door het verwijderen van latere toevoegingen, door de reconstructie van verdwenen of nooit uitgevoerde onderdelen en zelfs door nieuwe toevoegingen in de oorspronkelijke geest van het bouwproject. Dergelijke creatieve benadering van stijleenheid en voltooiing – die bekend staat als de harde of maximalistische restauratie – wordt veelal in verband gebracht met de invloedrijke Franse architect Eugène Viollet-le-Duc die in 1866 stelde: *Restaurer un édifice, ce n'est pas l'entretenir, le réparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé à*

1 Dit artikel is een herwerkte versie van een hoofdstuk uit mijn doctoraatsonderzoek onder leiding van prof. Dr. Linda Van Santvoort en prof. Dr. Luc François, getiteld: *De verouderde steden. Of hoe de historische stad vorm kreeg in een eeuw van modernisering (1860-1960): Aalst, Dendermonde, Oudenaarde en Veurne*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Kunstwetenschappen UGent, 2013.

2 *Aalst in kaart, beeld, prent: vijf eeuwen iconografie en cartografie van Aalst*. Aalst: Dirk Martenscomité, 1976, 110

Afb. 1. Deels gerestaureerde Sint-Martinuskerk te Aalst, ca. 1875 (De Potter & Broeckaert 1873-1876, III, s.p. tussen 168 en 169).

un moment donné.[3] Verzet tegen deze 'creatieve' omgang met monumenten bleef lange tijd marginaal en kwam vooral vanuit archeologische hoek, waar sommigen al vanaf midden 19de eeuw een meer wetenschappelijke, conserverende 'minimalistische' aanpak bepleitten.[4] Pas in 1964 zou echter officieel een einde komen aan de maximalistische restauratiepraktijk met het Charter van Venetië dat expliciet stelde dat de verschillende bouwfasen en stijlen van een monument dienden gerespecteerd te worden en dat nieuwe toevoegingen dienden te gebeuren in een eigentijdse stijl.

Naar verklaringen voor het langdurige succes van deze maximalisti-

3 Viollet-le-Duc Eugène, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle - Tome 8*. Paris : Morel, 1866, *14*.

4 Stynen Herman, *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*. Brussel : Stichting Vlaams Erfgoed, 1998, 105-111.

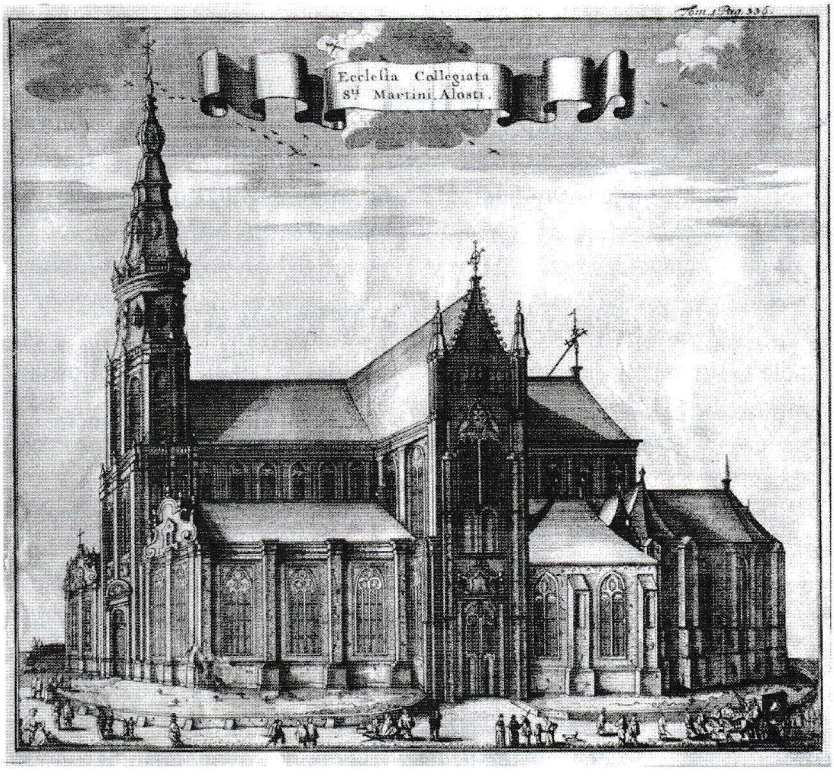

Afb. 2. Hypothetisch zicht op de voltooide Sint-Martinuskerk te Aalst (Sanderus 1735, deel II, boek III, 144).

sche restauratie hoeft men niet ver te zoeken. Voor architecten betekenden dergelijke opdrachten zowel een creatieve als een lucratieve uitdaging. De in 1835 opgerichte Koninklijke Commissie voor Monumenten (KCM) die de overheid adviseerde inzake monumentenzorg, bestond tijdens de 19de eeuw voornamelijk uit dergelijke (restauratie)architecten en steunde in de praktijk dan ook meestal de ingrijpende restauratieaanpak. De nationale overheid zelf bleek eveneens grote voorstander van een ingrijpende restauratie omwille van de nationale symboolwaarde die deze monumenten toebedeeld kregen. En ook opdrachtgevers zoals de Kerk profileerden zich liever met verregaande restauraties en spectaculaire reconstructies dan een terughoudende, onzichtbare conservatie.

Eén van de meest opvallende uitingen van deze omgang met historische gebouwen die zich over heel Europa verspreidde, is de tendens om gotische kerken te voltooien naar de oorspronkelijke plannen of in

de oorspronkelijke stijl. In meerdere grootsteden werden deze plannen ook effectief uitgevoerd, mede vanuit een nationalistische motivering. Het meest bekende voorbeeld hiervan is ongetwijfeld de kathedraal van Keulen waarvan het schip en de torens tussen 1842 en 1880 voltooid werden naar de oorspronkelijke plannen. In Brussel werd de Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal in de jaren 1840 aangepakt, zij het op een eerder bescheiden schaal met de toevoeging van een neogotisch zijportaal naar ontwerp van Louis Decurte. Maar ook in een kleinere provinciestad zoals Mechelen werd vanaf de jaren 1860 gepleit voor de voltooiing van de Sint-Romboutstoren en toen eind 19de eeuw de originele plannen van deze toren teruggevonden werden, kreeg dit project opnieuw een enorme stimulans. De KCM schaarde zich nog in 1913 unaniem achter deze plannen. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bleven ze echter onvoltooid.[5]

Ook voor de Sint-Martinuskerk van Aalst bestonden dergelijke plannen. Dit gebouw werd tussen 1480 en 1660 opgetrokken in Brabantse gotiek maar bleef voor twee derden onvoltooid.[6] Tijdens de tweede helft van de 19de eeuw werd het gerealiseerde deel van de kerk grondig gerestaureerd in oorspronkelijke stijl, met uitvoerige subsidies van de stedelijke, provinciale en nationale overheid, en met goedkeuring van de KCM. Zo werd onder andere de kleine galerij vervangen door een triforium, en werden vensterstijlen toegevoegd, evenals stenen borstweringen aan de bovenomloop en buitengaanderij, en torentjes op de gevels (afb. 1).[7] Daarnaast groeide tijdens deze periode echter ook het idee om de kerk te voltooien naar 'oorspronkelijk plan'.

Het idee ontkiemt (1850-1884)

In bijna alle beschrijvingen van Aalst uit de 19de eeuw en vroege 20ste eeuw wordt verwezen naar de onvoltooide staat van de Sint-Martinuskerk, vaak gevolgd door de opmerking dat ze voltooid één van de groot-

5 Stynen 1998, 206-207.

6 Voor de bouwgeschiedenis zie: Robijns Luc, *De Sint-Martinuskerk van Aalst: een onvoltooide symfonie van Brabantse gotiek*. Gent : Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1997.

7 Uitgebreide informatie over deze restauratie is terug te vinden in volgende archiefbronnen en gepubliceerde bronnen: Stadsarchief Aalst, Gemeenteraadsverslagen 1860-1905; ROHM Gent, archief KCML 209; Rijksarchief Brussel, archief van het Bestuur der Schone Kunsten 2123; *Aalst, stad. Verslag over het bestuur en den toestand der stadszaken*. Aalst : Van de Putte-Goossens, 1860-1903; *Bulletin du Comité des monuments et des sites de la province de la Flandre orientale*, 1862-1867; *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie*, 1863-1893; De Potter Frans en Broeckaert Jan, *Geschiedenis der stad Aalst, voorafgegaan van eene historische schets van 't voormalige land van Aalst*. Gand : C. Annoot-Braeckman, III, 166-184.

ste en mooiste kerken van het land zou zijn.[8] Ook de KCM betreurde reeds in 1865 de onvoltooide staat van het gebouw.[9] In sommige publicaties werd deze wens tot voltooiing zelfs voor werkelijkheid genomen. Zo vermeldde de *Baedeker* – de meest populaire vooroorlogse toeristische gids – in 1910 dat de toren van de Sint-Martinuskerk sinds 1907 werd voltooid, ongetwijfeld een verwarring met de 19de-eeuwse neogotische Sint-Jozefskerk die in deze periode afgewerkt werd.[10] Een meer voorkomende vergissing was de opvatting dat de Sint-Martinuskerk ooit wel voltooid geweest was maar in 1605 grotendeels vernield was in een brand, wat lijkt terug te gaan op de beschrijving in Sanderus' *Flandria Illustrata*.[11] In de Nederlandse vertaling van Sanderus uit 1735 klinkt het zo: *Deze kerk was voor den laatsten brand in 1605 zeer groot en deftig gebouwd*.[12] De historici Frans De Potter en Jan Broeckaert ontkrachtten reeds midden jaren 1870 het idee dat de kerk ooit voltooid was geweest. Volgens hen waren de ambitieuze plannen van Herman De Waghemakere voor de kerk onvoltooid gebleven omwille van de

8 De Cloet Jean J., *Châteaux et monuments des Pays-Bas. Faisant suite au Voyage pittoresque...* 2 v., Bruxelles : Jobard, 1830, nr. 84, Schayes Antoine G.B., *Mémoire sur l'architecture ogivale en Belgique*. Bruxelles : Hayez, 1841, 144-145; Schayes Antoine G.B. *Histoire de l'architecture en Belgique. Vol. I-IV.* Bruxelles : Jamar, 1849, III, 222-223; Weale James W. H., *Belgium, Aix-la-Chapelle and cologne. An entirely new guide book for travellers,...* London : W. Dawson and sons, 1859, 122; Baedeker Karl, *Belgique et Hollande. Manual du voyageur.* Coblenz : Baedeker, 1866, 113; Baedeker Karl, *Belgium and Holland. Handbook for travellers*. Leipsic : Baedeker, 1891, 10-11; Baedeker Karl, *Belgique et Hollande, y compris le Luxembourg: manuel du voyageur.* Leipzig : Baedeker, 1901, 148-149; Baedeker Karl, *Belgique et Hollande, y compris le Luxembourg: manuel du voyageur.* Leipzig – Paris : Baedeker – Ollendorf, 1905, 155-156; Du Pays A.-J., *La Belgique et La Hollande. Collection des guides Joanne. Guides Diamant*. Paris : Hachette, 1867, 93; De Potter en Broeckaert 1873-1876, III, 182; Havard Henry, *La Flandre à vol d'oiseau*. Bruxelles : Rozez, 1883, 358-362; Jourdain Alf., Van Stalle L., Titz Louis e.a., *Dictionnaire encyclopédique de géographie historique du royaume de Belgique...* Bruxelles : Bruylant, s.d. (1896), 13-16; Van Duyse Herman, "Alost Termonde Audenarde", in: *Bruxelles. Exposition International. Avril Novembre 1897*. Bruxelles : s.n., 1897, s.p.; Gochet Alexis Marie (frère), *La Belgique pittoresque. Géographie descriptive, physique, politique, économique et historique*. Liège : H. Dessain, 1903, 194-195; Van Damme Jos., "Audenarde", in: *Bulletin Touring Club de Belgique*, 1904, 334-340; Robida Albert, *Les vieilles villes de Flandres, Belgique et Flandre Française*. Paris : Dorbon, s.d. (1908), 197-201; Bumpus T. Francis, *The cathedrals and churches of Belgium*. London : Laurie, 1909, 287; Hans Abraham, *A travers la Belgique*. Anvers : L. Opdebeek, 1911, 41-43; Teirlinck Herman, "De Steden", in: *Vlaanderen door de eeuwen heen*. Amsterdam : Elevier, 1912, 108-109.

9 *Bulletin des commissions royales...* 1865, 243.

10 Baedeker 1910, 150.

11 Zie o.a. *Guide illustré du voyageur en Belgique : présentant les vues des localités les plus intéressantes, une carte, un itinéraire des chemins de fer exécutés, et un aperçu des chemins de fer en projet*. Bruxelles : Société belge de librairie. Hauman et Comp., 1850, 137; De Smet François-Joseph, *Description de la ville et du comté d'Alost*. Alost : s.n., 35-36; Van Meerbeeck H., "Une excursion de Bruxelles à Beloeil par Alost, Ninove, Grammont, Lessines et Ath", in: *Bulletin Touring Club de Belgique*, 1903, 209-212; Edwards George Wharton, *Some old Flemish towns*. s.l. : Moffat, Yard & Co., 1911, 63-66.

12 Sanderus Antonius, *Verheerlykt Vlaandre... (Flandria Illustrata)*. Handzame : Familia et patria, 1640-44 (vertaling 1735, 1968), deel II, boek III, 65.

godsdiensttwisten vanaf 1566.[13] Ook in historische verhalen van lokale auteurs als Pieter Daens (1875-1876) en Petrus Van Nuffel (1910) werd gesteld dat de onvoltooide staat te wijten was aan de godsdiensttwisten in de late 16de eeuw.[14] Gezien het uitgesproken katholieke profiel van beide auteurs destijds, kan dit ongetwijfeld geïnterpreteerd worden als een poging om de onvoltooide staat van de kerk als propagandamiddel te gebruiken in de lokale partijpolitieke strijd van de katholieken tegen de liberalen, die vaak aangeduid werden als de hedendaagse geuzen.

Maar het betreuren van de onvoltooide staat van de kerk leidde ook meermaals tot concrete voltooiingsplannen. Volgens Pieter Daens was er reeds in 1850 sprake van geweest om de Sint-Martinuskerk te voltooien, maar hiervan werden verder geen aanwijzingen teruggevonden.[15] Sanderus' *Flandria Illustrata* uit 1640-1644 bevatte een tekening van hoe de Sint-Martinuskerk er voltooid zou hebben uitgezien, zij het in de stijl van die tijd met een barokke toren en voluutgevels (afb. 2). Voor de gerenommeerde architectuurhistoricus Antoine Schayes was die tekening nog aanvaardbaar. In zijn *Histoire de l'architecture en Belgique* uit 1849 verwees hij naar deze publicatie om te tonen hoe deze kerk er uit zou zien in voltooide toestand.[16]

Een kwarteeuw later spraken de historici Frans De Potter en Jan Broeckaert in hun *Geschiedenis der stad Aalst* (1873-1876) echter de hoop uit dat men zich bij een eventuele voltooiing niet zou baseren op deze reconstructietekening waar *de zogenaamde kunstherleving* – een verwijzing naar de renaissance (barokke) vormgeving – de indrukwekkende schoonheid van het middeleeuwse monument had uitgewist.[17] Ze benadrukten dat dit gebouw ondanks de uiterst lange bouwfase steeds opgetrokken was naar de oorspronkelijke laat 15de-eeuwse plannen. Om die reden diende men bij een eventuele voltooiing ook de oorspronkelijke, gotische stijl te hanteren. Zij gingen ook voor het eerst in op de stedenbouwkundige gevolgen van een dergelijke voltooiing. Zo diende het huizenblok rechtover de hoofdingang (tussen de Kerkstraat en het Sluierstraatje) volledig afgebroken te worden aangezien de ingang van de kerk bijna tot aan de Grote Markt zou komen. Die afbraak was volgens hen echter toe te juichen aangezien dit huizenblok volgens hen nu te dicht bij de kerk stond, wat aansluit bij de toenmalige tendens tot

13 De Potter en Broeckaert 1873-1876, III, 166-184.
14 Daens Pieter, "De Geuzen in ons Land", in: *De Werkman*, 19/1/1875-17/3/1876, 3; Van Nuffel Petrus, *Twee kunstwerken der hoofdkerk van Aalst*. Aalst : Van Schuylenbergh-Luca, 1910, 33.
15 *Het Land van Aalst* 25/01/1891, 1.
16 Schayes 1849, III, 222-223.
17 De Potter en Broeckaert 1873-1876, III, 166-188.

het vrijmaken van monumenten. De voltooiing had volgens De Potter en Broeckaert grote voorstanders in Aalst en was niet onmogelijk aangezien men kon beschikken over private giften, subsidies van staat en provincie, en het geld van de verkoop van Rubens' Sint-Rochusaltaar dat in de Sint-Martinuskerk hing.

Dit schilderij werd in de eerste helft van de 19de eeuw steevast aangeprezen als één van de bezienswaardigheden van Aalst en ook na 1850 ging het nog vaak met het merendeel van de aandacht lopen. Oudheidkundige Adolphe Siret klaagde in 1861 zelfs dat toeristische gidsen enkel oog hadden voor dit schilderij.[18] Volgens De Potter en Broeckaert had de staat vroeger reeds een zeer aanzienlijke som voor dit schilderij geboden en paste het toch beter in een staatsmuseum (verwijzend naar de (barokke) stijl die niet overeenkwam met die van de gotische kerk). Voor de 'maximalisten' bood de verkoop van het schilderij dus niet alleen de mogelijkheid om de voltooiing uit te voeren maar ook om tegelijkertijd het interieur stilistisch uit te zuiveren. Toch werden de voltooiingsplannen midden jaren zeventig vrij snel opgeborgen, waarschijnlijk om financiële redenen. Zo bleek de regering het Sint-Rochusaltaar niet te willen kopen – zoals De Potter en Broeckaert meenden – maar wel gratis over te nemen, een voorstel waarop de Aalsterse burgemeester Van Wambeke furieus reageerde in de Kamer van Volksvertegenwoordigers: *Komt hem eens halen ONZE st. Rochus tot Aelst!*.[19]

Een tiental jaar later kwam de voltooiing nogmaals kort ter sprake. In 1884 schreef Pieter Daens een historisch feuilleton getiteld *'t Klein Baljuken van Aalst* dat gepubliceerd werd in de lokale tijdschriften *De Werkman* en *Het Land van Aalst*. Het behandelt de godsdienstvervolging door de Fransen in het laat 18de-eeuwse Aalst met als centrale figuur de baljuw van de Sint-Martinuskerk die moedig trachtte om het katholieke geloof clandestien voort te zetten. Het eigenlijke hoofdpersonage was echter de kerk zelf. In de lokale pers werd het verhaal omschreven als een publicatie over en zelfs ter ere van de Sint-Martinus-

18 Murray John and son, *A Hand-Book for travellers on the Continent being a guide through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany*. London : Murray, 1838, 130; Wauters Alphonse, *Les délices de la Belgique, ou Description historique, pittoresque et monumentale de ce royaume*. Bruxelles : Société des Beaux Arts, 1844, 183-184; Moke Henri Guillaume, Van Hasselt André, Stroobant François e.a., *Les splendeurs de l'art en Belgique*. Bruxelles : Méline, Cans et compagnie, 1848, 141-144; S(iret A.), "Quelque chose sur Alost", in: *Journal des beaux-arts et de la littérature*, 1861, 72-73; Baedeker 1866, 113; Havard 1883, 359-360; Lemonnier Camille, *La Belgique*. Paris : Hachette, 1888, 303; Bruylant Emile (ed.), *La Belgique illustrée. Ses monuments, ses paysages, ses œuvres d'art*. Bruxelles : Bruylant-Christophe et Cie, s.d. (1895), 318; Hans 1911, 41-43; Edwards 1911, 63-66).

19 *Sénat. Annales Parlementaires* 1873-1874, 530, geciteerd in "De schilderij van Rubens in de St. Martenskerk", in: *De Denderbode* 14/12/1902, 1-2.

kerk.[20] En de voltooiing van die kerk kwam ook meermaals ter sprake in het verhaal: *Ze moest uitkomen tot bijna thalven 't Kerkstraatje en daar twee hooge gothieken torens hebben, gelijk St-Baafs te Gent en den dom van Keulen.*[21] Die verwijzing naar de dom van Keulen is veelbetekenend aangezien ze alludeerde aan de uitvoerbaarheid van deze voltooiing. De torens van de Keulse dom waren immers amper enkele jaren eerder effectief gebouwd. In 1886 besliste de kerkfabriek nog – met instemming van de KCM en haar provinciaal comité (het PCM) – om geen studie te maken van de luchtbogen die deel uitmaakten van de originele plannen omdat dit te duur was en de afbraak impliceerde van recente werken maar de gouverneur (de voorzitter van het PCM) voegde er wel aan toe dat dit niet betekende dat deze luchtbogen niet later konden uitgevoerd worden.[22]

Op de spits gedreven (1896-1904)

Rond de eeuwwisseling werd de voltooiing van de Sint-Martinuskerk plots heel wat concreter, juist op een moment dat de industriestad politiek en sociaal één van haar meest turbulente periodes doormaakte met de doorbraak van het daensisme. De totaal gewijzigde visie van Pieter Daens zelf op deze voltooiingsplannen is tekenend hiervoor. In 1891 maakte hij nog deel uit van de conservatieve katholieke partij en als dusdanig toonde hij zich nog steeds een voorstander van een voltooide Sint-Martinuskerk, die volgens hem de kathedralen van Amiens en Tours zou overtreffen.[23] Vijf jaar later bleek hij echter helemaal van mening veranderd. Op de voorpagina van zijn weekblad publiceerde hij eind 1896 een lezersbrief waarin hem gevraagd werd te ijveren voor de voltooiing van de Sint-Martinuskerk. De anonieme briefschrijver stelde dat dit met een katholiek ministerie nu eindelijk mogelijk moest zijn. De kosten die hij schatte op 3.000.000 fr. konden volgens hem gedekt worden door een loterij en de verkoop van het Sint-Rochusaltaar. Bovendien zou deze voltooiing werk verschaffen en maakte het de bouw van een derde kerk overbodig. Pieter Daens' antwoord was kort maar krachtig: *De vergrooting der St Martenskerk; och ja, ja, ja; maar zie, w'hebben schrik van die groote prachtige kerken, zonder Volk in.*[24]

Blind voor de heersende sociale onrust en het risico dat dergelijk

20 *Het Land van Aalst*, 11 november 1888, 1; *De Werkman*, 18 april 1890, 1
21 Daens Pieter, "'t Klein Baljuken van Aalst. Historisch verhaal uit d'ander eeuw", in: *De Werkman* en *Het Land van Aalst*, 19/12/1884, 3.
22 ROHM Gent, KCML 209.
23 *Het Land van Aalst* 25/01/1891, 1.
24 *Het Land van Aalst* 20/12/1896, 1.

prestigewerk de gemoederen nog verder zou ophitsen, ging het stadsbestuur door met de voltooiingsplannen. In 1892 had de KCM de Sint-Martinuskerk 'geklasseerd' (in tweede klasse) wat een ingrijpende restauratie meer haalbaar maakte omwille van de hogere subsidies die een dergelijke klassering met zich meebracht.[25] Eind maart 1897 bezocht de Geschied- en oudheidkundigen kring van Gent Aalst en ondersteunde ze de vraag van de inwoners om dit gebouw te voltooien omdat dit niet alleen voor de stad maar voor het gehele land een aanwinst zou zijn.[26] Stadsarchitect Jules Goethals maakte in maart 1899 effectief plannen op voor voltooiing met een monumentale westelijke toren (in plaats van twee torens zoals Daens in 1884 had voorgesteld), en deze plannen werden tentoongesteld op het stadhuis en uitgegeven als prentbriefkaart (afb. 3).[27] Datzelfde jaar nog kreeg het stadsbestuur van de katholieke eerste minister Jules Vandenpeereboom de verzekering dat ze geholpen zou worden door de staat bij de verwezenlijking van dit ontwerp.[28]

Drie jaar later bleek men echter nog steeds geen financiering gevonden te hebben voor deze plannen en circuleerde opnieuw het idee om het Sint-Rochusaltaar van Rubens te verkopen. In oktober 1902 meldden twee liberale bladen (*La Gazette* en *Le journal de Bruges*) dat de kerkfabriek besloten had om het Sint-Rochusaltaar – dat volgens hen eigendom was van de staat – te verkopen voor 1.500.000 fr. om de voltooiing van de 15de-eeuwse kerk te bekostigen. Het Aalsterse katholieke dagblad *De Denderbode* repliceerde dat het schilderij eigendom was van de stad, dat inderdaad verschillende voorstellen waren gedaan voor de verkoop ervan, en dat dit door een overgrote meerderheid terecht zou goedgekeurd worden omdat men in ruil één van de meest prachtige collegiale kerken zou bezitten. De auteur voegde hier wel aan toe dat de staat best het schilderij zou aankopen omdat zij het beter zou kunnen conserveren dan de stad. Bovendien zou de stad zo de nodige fondsen hebben voor de voltooiing van de kerk en zou het schilderij niet verdwijnen naar het buitenland.[29] 20 november 1902 vroeg de gouverneur aan de burgemeester en schepenen om onmiddellijk uitleg te geven over deze geruchten en hij riep de aandacht op de omzendbrief van de

25 "Classement des églises monumentales (1er relevé)", in: *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie*, 1892, 178-185; Stynen 1998, 172-173.
26 "Notre excursion à Alost, le jeudi, 25 mars 1897", in: *Bulletijn van den Geschied- en oudheidkundigen kring van Gent*, 1897, 47-57.
27 Bij Buyle in de Kerkstraat 5 (*De Denderbode* 05/03/1899, 6; *De Denderbode* 09/04/1899, 2). Voor foto's van de plannen zie KUL universiteitsarchief, Fonds Raymond Lemaire *3.3.116*. Vijf originele plannen van Goethals worden bewaard in het Stedelijk Museum van Aalst.
28 Stadsarchief Aalst gemeenteraadsverslagen 24/06/1905.
29 "Aalst. Sint-Martinuskerk – Schilderij van St. Rochus", in: *De Denderbode* 26/10/1902, 2.

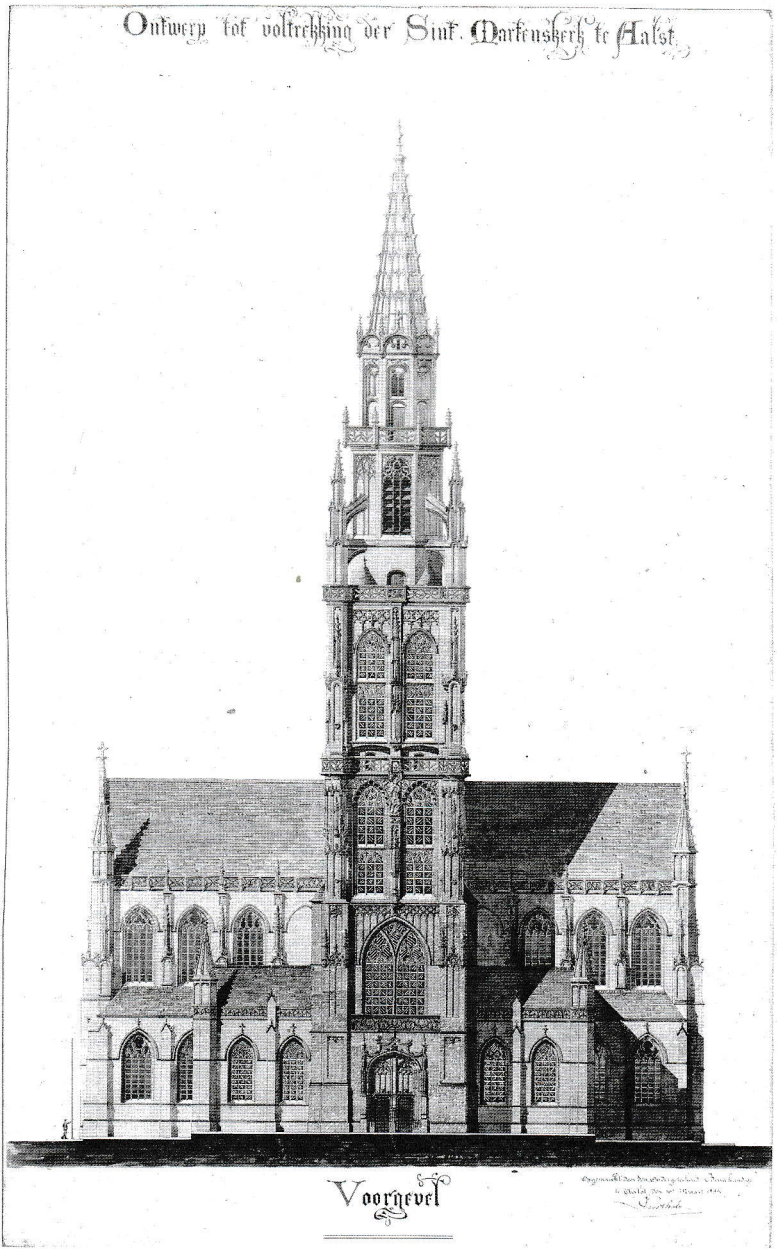

Afb. 3. Plannen van Jules Goethals voor de voltooiing van de Sint-Martinuskerk te Aalst, 1899 (KUL Universiteitsarchief, Fonds Raymond Lemaire – archief Jules Goethals, 3.3.116; Stedelijk Museum Aalst).

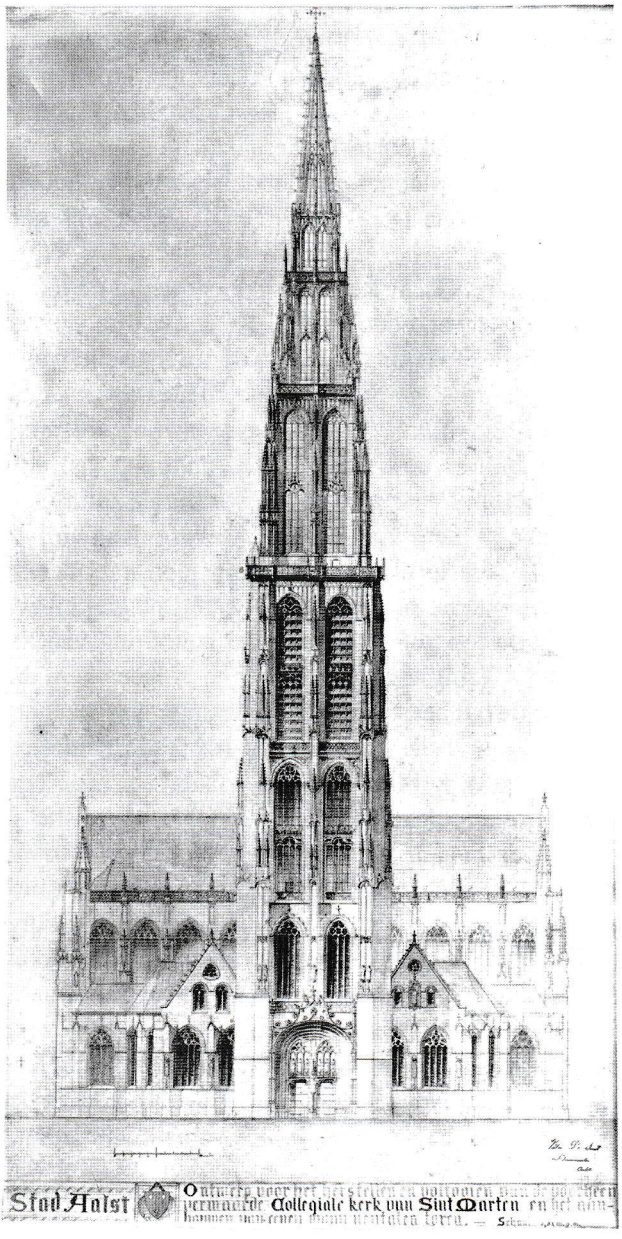

Afb. 4. Plannen van Victor De Smet voor de voltooiing van de Sint-Martinuskerk te Aalst, 1905 (fotoprent uit Stedelijk Museum Aalst).

minister van Justitie van 27 maart 1896.[30] Hierin werd verwezen naar een vroegere omzendbrief van 30 april 1883 die benadrukte dat men zonder toestemming van de staat geen kunstvoorwerpen of historische monumenten uit kerken mocht verwijderen, tenzij ze eigendom waren van particulieren.[31] De burgemeester herhaalde in de gemeenteraad echter dat het schilderij eigendom was van de stad, dat ze het niet zouden verkopen voor minder dan 1.500.000 fr., en dat hij er op rekende dat de staat het zou aankopen.[32]

Ook stadssecretaris Oscar Reyntens sprak zich in de lokale pers uit voor de voltooiing. Hij erkende de historische waarde van het schilderij voor de Aalsterse bevolking, evenals de toeristische waarde ervan: *Niet één vreemdeling die de Stad bezoekt zonder het meesterstuk van den grooten schilder te gaan bezichtigen*. Dit woog volgens Reyntens echter niet op tegen de voordelen van de voltooiing van de kerk, wat niet alleen het gebouw maar ook de verfraaiing en uitbreiding van de stad zou ten goede komen. Voor deze voltooiing dienden immers heel wat huizen afgebroken te worden waardoor men in andere delen van de stad nieuwe, moderne huizen zou moeten bouwen en wat ook de bouwnijverheid zou ten goede komen. De voltooiing van de gotische kerk en de modernisering van de stad gingen volgens hem dus hand in hand. Ook hij stelde dat het stadsbestuur eigenaar was van het schilderij maar benadrukte vooral dat een verkoop sowieso diende te gebeuren met instemming van de kerkfabriek en de staat.[33]

Begin 1903 groeide deze discussie uit tot een kwestie van nationaal belang toen de *Société Nationale pour la Protection des Sites et des Monuments* (SNPSM), een soort van schaduwcommissie voor monumenten onder voorzitterschap van de Brusselse oud-burgemeester Charles Buls, scherpe kritiek gaf op de restauratie van kerken door de KCM, verwijzend naar de verkoop van het Sint-Rochusaltaar. De KCM weerlegde deze kritiek tegenover de minister van Justitie, zeggende dat ze over deze kwestie nooit geconsulteerd was. Jozef Roegiers (de pastoor van het Aalsterse hospitaal) verdedigde ondertussen in het *Bulletin des métiers d'art* van de katholieke, Gentse Sint-Lucasbeweging het plan van de gemeentelijke administratie om de voltooiing van de kerk te financieren met de verkoop van Rubens' schilderij en de redactie van het tijdschrift sloot zich hierbij aan. Volgens Roegiers was de veront-

30 Stadsarchief Aalst Inkomende briefwisseling (geraadpleegd op: http://aalstwaarisdetijd.be 22/02/2012).
31 *Bestuurlijk memoriaal van Oost-Vlaanderen*, 1897, 346-351.
32 Stadsarchief Aalst gemeenteraadsverslagen 28/11/1902.
33 "De schilderij van Rubens...", 1-2.

waardiging van de SNPSM vooral ingegeven door een onterechte angst voor de zogezegd obscure onwetende middeleeuwen, haar klerikale kunst en de Sint-Lucasschool.[34]

Hierop mengde niemand minder dan Charles Buls zelf zich in het debat. In 1875 had hijzelf de Sint-Martinuskerk nog omschreven als onafgewerkt en verwarrend qua indeling.[35] Begin 1903 schreef hij echter drie artikels in het tijdschrift *La Fédération artistique* onder het pseudoniem KARL waarin hij zich aansloot bij het protest in Belgische en internationale bladen tegen het voorstel om het Rubensaltaar te verkopen, evenals het verwijderen van marmer, houtwerk, standbeelden,... die juist de rijkdom van het gebouw (en bij uitbreiding van de stad en het land) uitmaakten. Hij greep deze zaak ook aan om de eenzijdige voorkeur voor gotiek en stijleenheid te verwerpen zoals die volgens hem werd vooropgesteld door de restauratiearchitecten van de KCM, die hij verweet niet enkel een raadgevend orgaan inzake restauraties te zijn maar vaak ook de uitvoerder. Volgens hem bestond er wel degelijk een plan om de Sint-Martinuskerk van Aalst te vergroten, bestaande uit het verlengen van de hoofdbeuk met twee derden, evenals de twee zijbeuken en de twee rijen zijkapellen. Bovendien bewees de brief van Roegiers dat men hiervoor de renaissancedecoratie en het meesterwerk van Rubens wou verkopen. Het verwijt van Roegiers dat de tegenstanders van Sint-Lucas vooral politieke (antikatholieke) motieven hadden, ontkende hij door juist de introductie van imitatie, pastiche, foutieve, leugenachtige neogotische elementen ter vervanging van oprechte renaissancewerken te bestempelen als heiligschennis.[36]

Uiteindelijk kwam er niets terecht van de voltooiingsplannen van Goethals, met uitzondering van een vieringtorentje.[37] Of de tussenkomst van Charles Buls hierbij beslissend was, is twijfelachtig. Volgens Louis Paul Boon werden de plannen in 1904 opgeborgen omwille van lokale

34 "Société Nationale pour la protection des sites et des monuments en Belgique. Rapport sur l'année 1902", in: *Bulletin Touring Club de Belgique*, 1903, 131-133; *Revue de l'Art chrétien* 1903, 181-182; "Un point confirmé. On nous écrit d'Alost", in: *Bulletin des métiers d'art: revue d'architecture et d'arts décoratifs*, 1902-1903, 286-287.

35 Vb. Buls Charles, "Histoire de l'architecture", in: *Patria Belgica III*, Bruxelles : Bruylant-Christophe & Cie, 1875, 577-612.

36 Buls Charles (KARL), "La commission royale des monuments", in: *La Fédération artistique*, 18/1/1903, 117-118; Buls Charles (KARL), "Commission des Monuments et Société des Sites", in: *La Fédération artistique*, 1/3/1903, 167-168; Buls Charles (KARL), "L'église Saint-Martin d'Alost", in: *La Fédération artistique*, 19/04/1903, 222-223.

37 KUL Fonds Raymond Lemaire 3.3.116.

politieke redenen.[38] Dat jaar bestond de gemeenteraad voor het eerst in decennia immers niet langer uitsluitend uit katholieken maar ook uit socialisten, Daensisten en vooruitstrevende liberalen. In het tijdschrift van de *Touring Club de Belgique* – een spreekbuis van de SNPSM – werd eind 1904 gesteld dat het plan van het Aalsterse stadsbestuur en de kerkfabriek om de Rubens af te staan aan de staat in ruil voor voltooiing van de kerk, waarschijnlijk verlaten was omwille van algemene afkeuring in de stad.[39] Ook dit lijkt aan te geven dat het ontbreken van een lokaal draagvlak doorslaggevend was. Toch zou de voltooiing van de kerk nog met de regelmaat van de klok opduiken.

De aanhouder wint? (1905-1914)

Al in 1905 stelde de Aalsterse architect Victor De Smet op de afdeling Schone Kunsten van de wereldtentoonstelling in Luik nieuwe voltooiingsplannen voor die nog grootser opgevat waren dan die van stadsarchitect Jules Goethals (afb. 4) en die werden bekroond met een zilveren medaille.[40] Eind juni 1905 vroeg gemeenteraadslid Van der Schuren of het ontwerp van vergroting van de kerk zonder gevolg bleef. De burgemeester verwees naar de in 1899 beloofde staatshulp en stelde dat er nog een beetje hoop was dat een autoweg de onteigening van een deel der gebouwen rechtover de kerk zou vereisen. De stedenbouwkundige modernisering van de stad werd hier dus aangegrepen als een laatste redmiddel om de voltooiing te realiseren. Katholiek gemeenteraadslid Leo de Bethune stelde voor dat men op tijd en stond zou aandringen bij het staatsbestuur om dit ontwerp voort te zetten. De hoogste overheden van het land hadden immers verzekerd dat zij er zich zouden mee bezig houden van zodra *de voorhanden zaken* – waarschijnlijk een verwijzing naar de onteigeningsproblematiek – uit de weg waren geruimd.[41]

In 1906 werd in een lokaal dagblad gemeld dat een Amerikaan anderhalf miljoen fr. geboden had voor het Sint-Rochusaltaar maar dat die verkoop niet toegestaan was opdat de meesterwerken van de Vlaamse meesters niet meer uit het land zouden verdwijnen. De auteur gaf toe dat men met dat geld de kerk had kunnen voltooien maar hij voegde er aan toe dat er zonder dat schilderij toch geen toeristen meer naar Aalst

38 Boon Louis Paul, *Pieter Daens of hoe in de negentiende eeuw de arbeiders van Aalst vochten tegen armoede en onrecht*. Amsterdam – Antwerpen : De Arbeiderspers 1971 (1997), 483.
39 Van Damme 1904, 334-340.
40 Het goud ging naar E. J. Soil voor zijn restauratieontwerp van de kathedraal van Doornik (Strijpens Hendrik, *Aalsterse fundamenten. 2. De negentiende eeuw; Pieter Daens*. Aalst : Hendrik Strijpens, 2003, 52).
41 Stadsarchief Aalst gemeenteraadsverslagen 24/06/1905.

zouden komen.[42] Dergelijk gerucht van een Amerikaanse koper was niet nieuw, zoals blijkt uit een brief van een zekere G. E. Schunemans uit Des Moines (Iowa U.S.A.) aan de postmeester van Aalst (gedateerd 29 maart 1903). In deze brief vroeg ze wat er aan was van een krantenartikel dat ze gelezen had waarin stond dat het stadsbestuur de Rubens verkocht had voor 300.000 dollar om te kerk te voltooien. Zij kende immers iemand die ook dringend een schilderij van Rubens wou verkopen en vroeg een lijst van mogelijk geïnteresseerden voor dit schilderij.[43] De Amerikaanse verkoop van het Sint-Rochusaltaar ging echter niet door en dus beschreef de schepen Felix De Hert de Sint-Martinuskerk tijdens een bezoek van de *Fédération historique et archéologique de la Flandre Orientale* in 1909 nog steeds als: *malheureusement encore inachevée*.[44]

In 1910 werd het Sint-Rochusaltaar uitgeleend voor een tentoonstelling over 17de-eeuwse schilderkunst op de wereldtentoonstelling te Brussel.[45] Mogelijk hoopte het stadsbestuur zo de verkoop van dit schilderij (en de voltooiing van de kerk) opnieuw leven in te blazen want dat jaar werd hierover weer druk gespeculeerd. Franz Daens (zoon van Pieter) wierp zich op als een tegenstander omdat het eigenaarschap van het schilderij volgens hem voor veel moeilijkheden zou zorgen, omdat de kerk groot genoeg was, en omdat het een schande zou zijn om dit onvervangbare kunstwerk te verkopen. Dit was volgens hem symptomatisch voor de toenemende breuk tussen de Kerk en de kunst. Ten slotte verwees hij naar de enorme afbraak die de voltooiing van de kerk zou impliceren in de Kerkstraat en Lange Zoutstraat (wat een tiental jaar geleden juist nog als argument pro voltooiing gehanteerd werd).[46]

Een jaar later publiceerde Pieter Daens zelf in *De Werkman* een historisch-dramatische feuilletonroman waarin hij beschreef hoe Rubens met Van Dyck in 1631 Aalst bezocht en de opdracht in de wacht sleepte voor het Sint-Rochusaltaar, ondanks de tegenwerking van een kerkmeester-schepen die Rubens zogezegd een te werelds schilder vond maar eigenlijk uit puur geldgewin een ander schilder verkoos. Daens benadrukte in dit verhaal meermaals dat de esthetische waarde van de kerk voor een groot stuk te danken was aan haar kunstwerken (in de eerste plaats het Sint-Rochusaltaar) en liet Rubens uitroepen dat de

42 *De Denderbode* 21/06/1906, 1.
43 http://aalstwaarisdetijd.forumup.be 27/07/2012.
44 "Compte-rendu de la VIIe session, de la Fédération historique et archéologique de la Flandre Orientale tenue à Alost-Ninove, le 27 juin 1909", in: *Bulletijn van den Geschied- en oudheidkundigen kring van Gent*, 1909, 199.
45 Van Nuffel 1910, s.p.; *De Volksstem* 22/05/1910, 1; *De Werkman* 15/07/1910, 1.
46 *De Werkman* 22/07/1910, 2; 05/08/1910, 4.

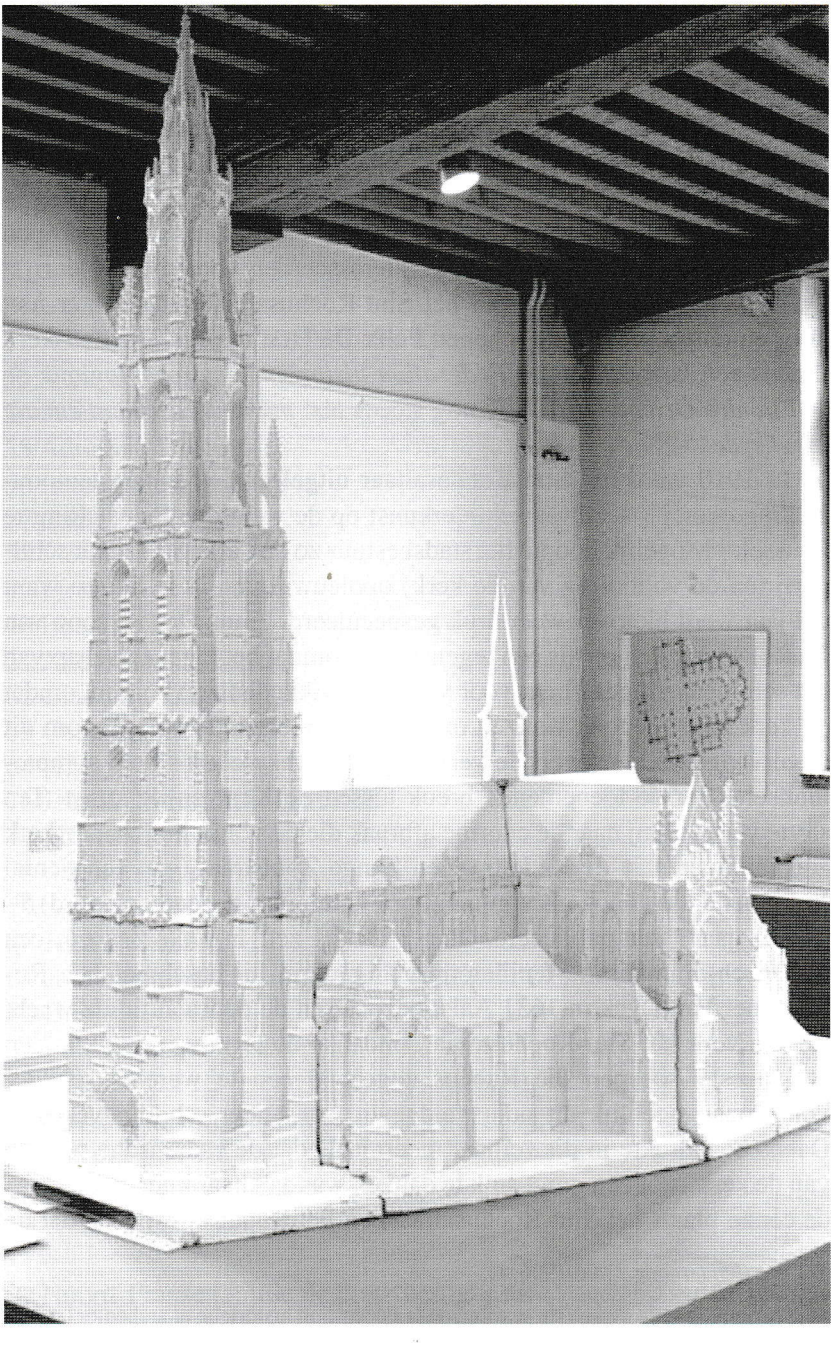

Afb. 5. Leon en Jozef Devos, gipsen maquette van de voltooide Sint-Martinuskerk van Aalst, 1930 (SMA 1120 www.museuminzicht.be 10/01/2011).

Sint-Martinuskerk ondanks haar onvoltooide staat één van de schoonste van Europa was.[47] Het is overduidelijk dat Daens met dit verhaal trachtte om kritiek te leveren op de voltooiingsplannen (aangezien de kerk reeds in haar onvoltooide staat 'door Rubens zelf' werd beschouwd als de schoonste kerk van Europa) en op de verkoop van het Sint-Rochusaltaar (aangezien het argument dat dit altaar te werelds was, reeds in 1631 een vals voorwendsel bleek voor persoonlijk geldgewin). Toch werden de voltooiingsplannen van Victor De Smet in 1913 nogmaals tentoongesteld op de wereldtentoonstelling te Gent, mogelijk opnieuw een poging om (inter)nationaal steun te vergaren voor deze plannen.[48] Door het uitbreken van de oorlog zou de voltooiing van de Sint-Martinuskerk echter van het voorplan verdwijnen, zij het niet definitief.

De droom vervaagt (1925-1950)

Ook tijdens het interbellum werd het onvoltooide karakter van de Sint-Martinuskerk nog herhaaldelijk vermeld maar slechts uitzonderlijk koppelde men hieraan nog de wens tot voltooiing.[49] Zo stelde Leo Crick in het tijdschrift van de Vlaamse Toeristenbond (VTB) eind jaren dertig: *Had men de oorspronkelijke plannen kunnen uitwerken, Aalst had een merkwaardig monument.*[50] Ook de effectieve uitvoering van deze voltooiing werd nog niet door iedereen verlaten. Op een folder uit het interbellum werden de voltooiingsplannen van Jules Goethals (1899) en Victor De Smet (1905) afgebeeld, er aan toevoegend dat deze plannen bewaard werden in het stedelijk museum voor mogelijke latere uitvoering.[51] 28 april 1925 hield de katholieke politicus Eugeen Bosteels een redevoering in het stadshuis naar aanleiding van zijn aanstelling als burgemeester waarin hij pleitte voor de voltooiing van de Sint-Martinuskerk: *droom die wij geen recht hebben ooit te laten sterven, maar te*

47 Daens Pieter, "Rubens in Aalst. Nieuw historiek-dramatiek Verhaal", in: *De Werkman*, 4/8/1911-24/11/1911, 1-4.

48 *500 jaar Sint-Martinuskerk Aalst*. Aalst : Dirk Martenscomité, 1980, 52-57; Ghysens Jos, *Geschiedenis der straten van Aalst*. Aalst : Genootschap voor Aalsterse geschiedenis, 1986, 320.

49 Zie onder andere Leurs Stan, "St Martensklooster te Aalst", in: *De Toerist*, 1925, 127-133; Flament Julien, "entretiens d'aujourd'hui. Ce que Valerius de Saedeleer pense de l'architecture moderne", in: *Clarté. Revue d'Art*, 1929, 4, 2; Petitjean O., "Alost, l'active et populeuse cité industrielle. Le plus beau chœur gothique du monde", in: *Bulletin Touring Club de Belgique*, 1929, 193-197; Van Overstraeten Jozef, "Gelaat en ziel van Aalst", in: *Toerisme*, 1936, 394-399; Leurs Stan, Elen Herman, De Ridder Eugeen e.a., *Gids voor België: Geologie, geschiedenis, kunst, landschap*. Antwerpen, De Sikkel, (1936/1938), 91.

50 Crick Leo,"De Kerstening en de eerste Kerken van Aalst", in: *Toerisme*, 1938, 364-369.

51 Strijpens 2003, 52. De datering van de folder is gebaseerd op de vermelding "wijlen Jules Goethals", die stierf in 1918.

Afb. 6. Onvoltooide westgevel van de Sint-Martinuskerk te Aalst (foto door auteur, 2012).

gepaster ure moeten heropwekken (...) *laat ons geslacht vereenigd zijn voor iets onvergankelijks, voor iets eeuwigs*.[52] Ook vooraan de publicatie van deze redevoering stonden foto's afgedrukt van de voltooiingsplannen van Jules Goethals en Victor De Smet.

Eugeen Bosteels overleed twee maand na zijn aanstelling als burgemeester maar zijn droom om de kerk te voltooien, herleefde nog enkele malen tijdens het interbellum. In 1926 presenteerde de steenkapper Leon Devos op de Handelsbeurs een maquette voor de voltooiing, naar een tekening van zijn zoon, bouwkundige Jozef Devos (afb. 5). Deze maquette is een compromis van de plannen van Goethals en De Smet, en lijkt perfect aan te sluiten bij de speech van burgemeester. Tegelijkertijd maakte Leon Devos deze maquette waarschijnlijk ter promotie van zijn firma die al in 1895 de transepttorentjes van de Sint-Martinuskerk realiseerde.[53] Net voor de Tweede Wereldoorlog werd de voltooiing

52 Bosteels E., *Redevoering uitgesproken door den heer Eugeen Bosteels advokaat in de Groote Feestzaal van het Stadhuis op dinsdag 28 april 1925 ter gelegenheid zijner plechtige inambtstelling als burgemeester der stad Aalst*, Aalst, 1925, pp. 27-28. Met dank aan Dirk Van de Perre en Luc Geeroms voor deze referentie.

53 Mail van Dirk Van de Perre aan auteur, 02/05/2017; *De Volksstem* 3/04/1926, 3; *500 jaar Sint-Martinuskerk* 1988, 57; Robijns 1997, 14; postkaart op http://aalst-waarisdetijd.forumup.be 22/02/2012.

nogmaals aangehaald door niemand minder dan kanunnik Raymond Lemaire, een autoriteit inzake monumentenzorg, in diens publicatie *La restauration des monuments anciens* uit 1938. In het hoofdstuk over de voltooiing van monumenten schreef hij: *Nous pourrions ainsi envisager l'eventualité de l'achèvement (...) de la nef de St. Martin à Alost.*[54] Deze visie betrof echter niet langer het idee van een volledige voltooiing naar 'oorspronkelijk' plan, aangezien hij niet langer melding maakte van de bouw van een westtoren, toch het meest beeldbepalende onderdeel van vroegere voltooiingsplannen.

Drie jaar later, in 1941, werd de schade die de kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog opliep, aangegrepen door restauratiearchitect Noël Van Malleghem om een "archeologische" herstelling te bepleiten in plaats van een louter herstel van oorlogsschade. Dit omvatte onder andere het vernieuwen van verweerde natuurstenen elementen, het heropenen van de acht eerste vensters om de viering, en het vernieuwen van het beeldhouwwerk aan de bekroning van de zuidelijke en noordelijke gevels van de kruisbeuken. Op voorstel van provinciearchitect Valentin Vaerwyck stelden het PCML en de KCML in 1942 echter dat deze werken weliswaar wenselijk waren maar niet noodzakelijk of dringend en dus een luxe-uitgave.[55] Er kwam dan ook niets van terecht.

Het idee om de kerk te voltooien flakkerde nog eenmaal op nadat in 1947 een zware brand had gewoed in het gebouw. De plannen (opnieuw van Van Malleghem) omvatten niet langer de voltooiing van de beuken en de toren maar wel de vervanging van de eeuwenoude tijdelijke bakstenen westgevel (afb. 6) door een afgewerkte gevel. Drie jaar later meldden het PCML en de KCML echter dat men zich best beperkte tot herstelling van de bestaande toestand, inclusief het behoud van de westgevel in zijn 15de-eeuwse (voorlopige) toestand met later toegevoegd "renaissanceportaal" (in feite classicerende barok uit 1730). Nadien werd geen melding meer gemaakt van ingrijpende werken, laat staan van een eventuele voltooiing. In plaats daarvan werd vanaf 1955 een puur conserverende restauratie uitgevoerd, met instemming van de KCML.[56] En ook uit meer populaire publicaties blijkt dat men eindelijk

54 Lemaire Raymond, *La restauration des monuments anciens*. Antwerpen : De Sikkel, 1938, 13.
55 ROHM Gent KCML 209; *Bulletin des commissions royales*... 1942, 98.
56 Stadsarchief Aalst gemeenteraadsverslagen 19/05/1947; 01/12/1948; 08/03/1950; 20/06/1950; 12/12/1952; 19/09/1955; 29/11/1955; ROHM Gent KCML 209; Reynaert Jozef, "De ramp van de Sint-Maartenskerk te Aalst", in: *Het Land van Aalst*, 1949, 26-27; Courteaux Fritz, "Vereniging voor Aalsters Kultuurschoon – V.V.A.K.", in: *Het Land van Aalst*, 1953, 303-304; "Inventaris van het Architektonisch Patrimonium van Aalst", in: *Het Land van Aalst*, 1955, 25-40; "Aalsters Panorama" in: *Gazette van Aelst* 28/07/1957, 1.

vrede had met de onvoltooide staat van de kerk. Zoals de lokale historicus Fritz Courteaux in 1951 schreef over de kerk: *liever een onvoltooid meesterwerk dan een volledig afgewerkte banaliteit!*[57]

Een korte terugblik

Het idee om de Sint-Martinuskerk van Aalst te voltooien ontstond reeds midden 19de eeuw maar pas rond de eeuwwisseling werden deze plannen concreter. Ondersteund door de staat, de Koninklijke Commissie voor Monumenten en de katholieke Sint-Lucasbeweging gingen deze plannen in de eerste plaats uit van het katholieke stadsbestuur en zij verwees hierbij meermaals naar het feit dat deze werken hand in hand konden gaan met de modernisering van de stad (een vlottere verkeerscirculatie en de bouw van moderne, gezonde woningen ter vervanging van de oudere woningen rond de kerk). Het idee om het barokke Sint-Rochusaltaar van Rubens te verkopen, maakte de uitvoering van deze buitensporige plannen niet alleen financieel haalbaar, het paste ook in de stilistische uitzuivering van dit gotische gebouw. Anderzijds leidde juist deze geplande verkoop tot nationaal protest van organisaties als de *Société Nationale pour la protection des Sites et Monuments* en haar voorzitter, oud-burgemeester van Brussel Charles Buls. Mede door deze hetze (en het megalomane karakter van de plannen) lijkt de uitvoering nadien nog weinig steun genoten te hebben op nationaal vlak. Bovendien kwam er op lokaal vlak meer en meer verzet door de politieke verschuivingen (met name de opkomst van het Daensisme). Toch werden tot het midden van de 20ste eeuw nog regelmatig pogingen ondernomen om de kerk te voltooien.

Evert Vandeweghe
Agentschap Onroerend Erfgoed
Havenlaan 88, bus 5
1000 Brussel
Evert.vandeweghe@vlaanderen.be

57 *De Levende Steden; nr. 1. Aalst zoals het is. Een gids op alle gebied.* Gent : Uitgaven E.M.P. E. Meganck's Publicaties, 1951, 61-63.

ACHT SCHETSEN VAN THEODOOR VERHAGEN VOOR HET WANDBESCHOT VAN DE NINOOFSE ABDIJKERK ONTDEKT

Dirk VAN DE PERRE

In mijn artikel *Onbekende ontwerptekening (1749) van Theodoor Verhaegen in Ninoofse kerkarchief* schreef ik dat van Theodoor Verhagen slechts vier ontwerptekeningen en twee tekeningen van niet uitgevoerd werk bewaard zijn gebleven.[1] Dit voorjaar stelde de heer Gary Biebaut mij in kennis van een artikel van David BRONZE, *New Drawings by the Flemish Sculptor Theodoor Verhagen*, verschenen in het gerenommeerde internationale tijdschrift, *Master Drawings*, 51, 2013, nr. 2 (*Flemish Drawings*), p. 379-392, uitgegeven te New York. Wat ik in 2015 schreef over het aantal bewaarde tekeningen is op basis van dit artikel achterhaald. Vooreerst een samenvatting van het artikel van David Bronze.

Negen tekeningen (op acht bladen) van Verhagen in Luikse kunstverzameling

David Bronze, verbonden als wetenschappelijk medewerker aan Galerie Wittert, die de kunstcollecties herbergt van de *Université de Liège*, kon enkele jaren terug acht bladen met 18de-eeuwse anonieme tekeningen toeschrijven aan de Mechelse beeldhouwer Theodoor Verhagen. Zeven van die acht bladen hebben betrekking op het wandbeschot van de Ninoofse abdijkerk. Eén blad heeft betrekking op een basreliëf van de tweede kerkmeesterbank in de Mechelse Sint-Janskerk.[2] De kunstcollectie van de Luikse universiteit gaat terug op een schenking van de kunstverzamelaar baron Adrien Wittert (1823-1903). De tekeningen zijn onderdeel van de oorspronkelijke schenking, maar werden als anoniem geklasseerd en één ervan werd onterecht aan Jean-Guillaume Carlier (1638-1675) toegeschreven. Ik beperkt mij

1 D. VAN DE PERRE, *Onbekende ontwerptekening* (...), in: *Het Land van Aalst*, jg. 67, 2015, p. 49-70, voor het citaat p. 52-53.
2 Het gaat om de inventarisnummers 34046, 34047, 34048, 34049, 34050, 34051, 35052 en 2063 voor Ninove en 34052 voor Mechelen.

in dit artikel tot wat Bronze schrijft over de ontwerpschetsen voor de Ninoofse abdijkerk. Voor het volledige artikel dat rijk geïllustreerd is met alle tekeningen en met foto's van het uitgevoerde werk, verwijs ik naar het origineel, dat in de universiteitsbibliotheken te raadplegen is.

Omdat acht tekeningen ontwerpschetsen zijn voor taferelen in het wandbeschot van de Ninoofse abdijkerk, konden die tekeningen door Bronze met zekerheid aan Theodoor Verhaegen worden toegeschreven en gedateerd. Het wandbeschot werd immers door abt Ferdinand Van der Haeghen bij Verhagen besteld op 9 april 1736.[3] Het gaat om acht tekeningen op zeven roomkleurige papieren bladen, waarvan één recto-verso is gebruikt. De bladen zijn erg vervuild, gekreukt, verkleurd en soms gescheurd. Ze zijn van ongelijk formaat, gemiddeld ongeveer 50 cm (hoog) op 30 cm (breed). De tekeningen hebben betrekking op vier van de twaalf basreliëfs van het Ninoofse wandbeschot. Van sommige taferelen zijn meerdere tekeningen gemaakt, wat erop wijst dat het om werkschetsen, en niet om presentatietekeningen gaat.[4] Zoals bekend worden in het wandbeschot de levens van de heilige Cornelius en Cyprianus, patroonheiligen van de abdij, uitgebeeld, op de rechterwand (zuidzijde) dat van Cornelius, op de linkerwand (noordzijde) dat van Cyprianus. Verhagen ontwierp het houtwerk van de ganse boiserie, die per zijde een afwisseling biedt van zes gebeeldhouwde basreliëfs en vier schilderijen. De tekeningen hebben alleen betrekking op taferelen van de basreliëfs en niet op de omlijstingen.

Zes tekeningen stellen taferelen voor uit de cyclus van paus Cornelius.[5] Drie tekeningen (waarvan twee op het recto-versoblad) zijn schetsen voor het tweede basreliëf (geteld vanaf de biechtstoel) dat de verzoening voorstelt van paus Cornelius met de aanhangers van Novatianus (fig. 1 en 1a, 1b, 1c). Twee bladen zijn ontwerpen voor het vierde tafereel, waarin Cornelius tot ballingschap veroordeeld wordt door keizer Tribonianus Gallus (fig. 2 en 2a, 2b). Eén tekening heeft betrekking op het vijfde basreliëf dat de geseling van Cornelius uitbeeldt (fig. 3 en 3a).

Voor de cyclus van Sint-Cyprianus zijn twee tekeningen bewaard van het tweede basreliëf, dat het vertrek uitbeeldt van de bisschop,

3 Voor het uittreksels uit het Dagboek van abt Ferdinand Vande Haeghen, zie de bijlage.

4 Dit laatste is wel het geval voor de Ninoofse tekening van het zuidelijke transept-altaar.

5 Een thematische en iconografische beschrijving van de taferelen is gegeven door Y. De GROOTE en W. JANSSENS, *De Cycli van de HH. Cornelius en Cyprianus in de abdijkerk te Ninove*, in: *De premontratenzerabdij van Ninove (1137-1796). Catalogus van de tentoonstelling over Kerk en patroonheiligen*, Ninove, 1985, p. 69-76.

nadat hij veroordeeld is tot ballingschap door de proconsul Paternus (fig. 4, en 4a, 4b). Op een van die twee is het randschrift aanwezig: *2 barlief aen Roosens kant / van den bightstoel te beginnen* (fig. 4a). Daaruit trekt Bronze de conclusie dat de schrijnwerker Jozef Roosens de schrijnwerkerij van de noordzijde voor zijn rekening heeft genomen en de andere schrijnwerker Norbert André die van de zuidzijde.[6] De namen van beide schrijnwerkers worden inderdaad vermeld in het dagboek van abt Van der Haeghen (zie bijlage). Bronze leidt uit dat bijschrift eveneens af dat de biechtstoel van Verhagen (thans zuidzijde) oorspronkelijk aan de noordzijde was voorzien, maar om onbekende reden langs de andere zijde is uitgevoerd. Die laatste conclusie deel ik niet. Bronze identificeert 'rechts van het orgel', zoals vermeld in het dagboek van abt Vander Haeghen, met de noordzijde en lijkt de tekst van het bijschrift zo te begrijpen dat Verhagen langs de Roosenszijde met de biechtstoel zou beginnen om vervolgens de basreliëfs af te werken. Ik begrijp het bijschrift zo, dat het om een tekening van het tweede basreliëf langs de Roosenszijde (noordzijde) gaat, te tellen vanaf de biechtstoel, wat inderdaad het geval is. Rechts in het schip van de kerk wordt immers bepaald vanuit de oriëntatie naar het altaar.[7]

Bronze gaat dieper in op de beeldhouwtechniek van Verhagen. Ik citeer in vertaling: "Verhagen vertoont zijn grote vindingrijkheid, doordat hij zijn basreliëfs uitvoerde als waren het gesculpteerde tekeningen van groot formaat. Hij demonstreert aldus grote virtuositeit en slaagt erin een gevoel van voor- en achtergrond op te roepen door de diepte bij het uitkerven te variëren en door te spelen met perspectiefwerking. In deze composities wordt een monumentale architectuur gebruikt als decor, een procédé dat Verhagen vermoedelijk heeft opgedaan door zijn vertrouwdheid met het werk van de schilder Erasmus Quellinus (1634-1715), wiens schilderijen in die tijd in meerdere kerken in Mechelen en Antwerpen aanwezig waren. Quellinus schilderijen herinneren aan het werk van Paolo Veronese (1528-1588), dat hij heeft leren kennen tijdens zijn verblijf in Italië."[8]

Over de tekentechniek schrijft hij dat Verhagen gebruik maakt van een basistekening in grafiet, bewerkt met een fijne pen en bruine inkt, met

6 BRONZE, *New Drawings*, p. 384-386.

7 Aan het altaar en in het koor is dit omgekeerd en wordt rechts en links bepaald, gekeerd met de rug naar het altaar. In de 18de-eeuwe biografie van Jacob De Coninck wordt diens biechtstoel links van het portaal gesitueerd, dus gekeerd met het aangezicht naar het altaar: *dans celle* (l'église) *de l'abbaye de St. Corneille à Ninove, un confessional avec figures, à la gauche du grand portail* (D. VAN DE PERRE, *Beeldhouwer Jacob De Coninck en zijn aandeel in het interieur van de Meerbeekse kerk*, in : *Het Land van Aalst*, 60, 2008, p. 23).

8 BRONZE, *New Drawings*, p. 381.

voor de schaduwpartijen schuine kruisarceringen. Soms is de tekening gewassen of worden lijnen versterkt en opgehoogd met donkergrijze of zwarte inkt, die is aangebracht met de punt van het penseel. Het belang van de tekeningen zit hem in de verschillende fases van afwerking. Bij de schetsen in het begin van de ontwerpfase is de snelle en onafgewerkte manier van tekenen kenmerkend (fig. 2a en 4a). "Zij illustreren het gemak waarmee Verhagen pen en inkt hanteert, speciaal in de snelle pentrekken, die elk van de figuren levendig maken en kenmerken. In deze prille ontwerpstadia is Verhagen duidelijk geconcentreerd op de compositie zonder al te veel aandacht te schenken aan de details van de voorstelling, hierbij een tekenstijl hanterend die eerder suggestief dan descriptief is."[9] Andere tekeningen vertegenwoordigen een meer afgewerkte fase van het ontwerpproces en hebben gediend als model voor de uitvoering (fig. 1c, 3a, 4b). Deze tekeningen hebben een hogere graad van afwerking, licht en schaduw zijn met zorg aangebracht en de overeenkomst met de uitvoering is groot. Nog andere tekeningen vertegenwoordigen een tussenfase waarbij geëxperimenteerd wordt met de compositie en de schikking van de figuren, zonder dat het geheel wordt uitgewerkt (fig. 1a, 1b, 2b). Kortom anders dan bij de al gekende tekeningen van Verhagen, leren deze tekeningen uit de Luikse verzameling ons iets over de interne keuken van het ontwerpproces. Daarin ligt hun uitzonderlijke betekenis, aldus David Bronze.

Nog andere tekeningen van Verhagen en nieuwe toeschrijvingen

Bronze zette me eveneens op het spoor van de voor mij voordien onbekende studie van Katrijn DE BOECK, *Theodoor Verhagen (1700-1759). Kritische status quaestionis aangevuld met stilistische, typologische en iconografische analyse*, 2 dln (Licentiaatsverhandeling Kunstwetenschappen KU Leuven), 2001. De promotor van deze verhandeling was prof. Guy Delmarcel. De Boeck bracht een degelijk werkstuk uit, dat een aantal nieuwe elementen aanbrengt in de biografie van Verhagen. Ik stip de voornaamste aan.[10]

Vooreerst is er de schrijfwijze van de naam. Is het Verhaegen of Verhagen? Hoewel in de bestaande literatuur, nationaal en internationaal, meestal Verhaegen gebruikt wordt, komt in de archiefstukken steeds

9 Ibidem, p. 389.

10 P. PHILIPPOT, D. COEKELBERHS, P. LOZE, D. VAUTIER, *L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas méridionaux et la Principauté de Liège, 1600-1770*, Sprimont, 2003, p. 1038-1043 hebben in hun biografie van Verhagen geen gebruik gemaakt van het werk van De Boeck.

Verhagen voor. Daarom kiest De Boeck, hierin nagevolgd door Bronze, voor Verhagen. Ik zal me voortaan ook aan de schrijfwijze Verhagen houden.

Vervolgens toont De Boeck op basis van archiefdocumenten (rekeningen met betaling aan Verhagen) overtuigend aan dat de tweede kerkmeesterbank (1744) aan de noordzijde in de Sint-Janskerk te Mechelen, door Verhagen is uitgevoerd.[11] In de vroegere literatuur wordt die steevast aan zijn medewerkers toegeschreven. In mijn vorig artikel vermoedde ik reeds, op basis van de kwaliteit van het werk, de hand van Verhagen. Het artikel van Bronze biedt een bijkomend argument voor die toeschrijving. Eén tekening uit de Luikse Wittertcollectie is een ontwerp voor een van de drie panelen (*De opstanding van Lazarus*) van deze kerkmeesterbank. Bronze blijft echter de uitvoering van dit werk toeschrijven aan het atelier Verhagen, mogelijk aan Pieter Valckx (1734-1785), een leerling van Verhagen, wat gelet op de datum van uitvoering van het werk onmogelijk is.[12] Hier lijkt Bronze het werk van De Boeck niet voldoende gelezen of begrepen te hebben.

De Boeck begeeft zich wel op gladder ijs waar ze louter op basis van stijlkenmerken en iconografie onbekend werk van Verhagen aanwezig weet in drie kerken. Het betreft twee biechtstoelen in de parochiekerk van Strijtem en één in de Sint-Martinuskerk van Asse, die thematisch veel analogie vertonen met de biechtstoel van Verhagen te Ninove.[13] Dat de spectaculaire Ninoofse biechtstoel (1736) invloed heeft uitgeoefend in de regio, is zeer aannemelijk. Nu was zowel in Strijtem als in Asse Jacob De Coninck werkzaam, de maker van de tweede Ninoofse biechtstoel.[14] Te Strijtem realiseerde hij de preekstoel in 1751 en volgens de kerkrekeningen was hij – en niet Verhagen – tevens de beeldhouwer van de twee biechtstoelen, waarvoor hij betaald werd in 1756.[15] De Coninck neemt wel enkele iconografische elementen van Verhagens biechtstoel over, maar beeldhouwkundig is dit werk van een veel mindere kwaliteit dan dat van Verhagen. Geldt eenzelfde verklaring ook voor Asse? Ook daar is De Coninck werkzaam geweest.[16] De Boeck meent eveneens dat Gilles de Ville bij het ontwerpen van de biechtstoelen in de Bartholomeuskerk van Geraardsbergen door het

11 DE BOECK, *Theodoor Verhagen*, I, p. 21-23.
12 BRONZE, *New Drawings*, p. 387, fig. 16 en 17.
13 DE BOECK, *Theodoor Verhagen*, I, p. 73 en 132-133.
14 VAN DE PERRE, *Beeldhouwer Jacob De Coninck*, p. 8 en 23.
15 L. VAN LIEDEKERKE, *Strijtem, nu en altijd*, Sint-Kwintens-Lennik, 1981, p. 109.
16 De basreliëfs in de Kruiskapel zijn van zijn hand en gedateerd 1763. Zie *Inventaris Bouwkundig Erfgoed*, item Sint-Martinuskerk Asse en Fototheek van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.

Ninoofse voorbeeld beïnvloed is.[17] Waarschijnlijk zit De Boeck wel op het goede spoor, waar ze in de twee kerkmeesterbanken in de Sint-Gertrudiskerk van Wichelen een werk van Verhagen ziet.[18] Stilistisch sluiten de basreliëfs van deze banken nauw aan bij de andere basreliëfs van Verhagen.

De Boeck heeft eveneens onderzoek verricht naar de bewaarde tekeningen van Verhagen en een eigen inventaris opgesteld. Omdat praktisch alle bewaarde tekeningen van Verhagen werkschetsen zijn, die niet gedateerd of gesigneerd zijn, is dit een uiterst vloeibare materie. Enkel wanneer het om schetsen gaat van uitgevoerd en bewaard werk, kan de link met Verhagen met zekerheid gelegd worden. En dan nog! Tekeningen kunnen van de hand van Verhagen zijn, maar het kan mogelijk ook om kopieën naar zijn tekeningen gaan, gemaakt door leerlingen. Zo zijn er bijvoorbeeld twee tekeningen bewaard van de preekstoel in de Sint-Laurentiuskerk te Lokeren. De ene tekening (Rijksmuseum Amsterdam) blijkt, volgens deskundigen, het origineel te zijn, de andere (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen) een kopie. Vooral een tiental meestal kleine tekeningen of fragmenten, bewaard in het Prentenkabinet te Antwerpen, worden door de ene wel door de andere niet aan Verhagen toegeschreven.[19] Ik ga op deze complexe materie niet dieper in, omdat de meeste van deze tekeningen weinig relevante informatie opleveren voor de betere kennis van het werk van Verhagen. Voor twee tekeningen wil ik een uitzondering maken: een tekening van het hoofdaltaar voor de kerk van Waarloos (effectief uitgevoerd, maar niet meer aanwezig) en een kleine schets van het Sint-Niklaasaltaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Dendermonde.[20]

E. Neeffs wees er in 1876 op dat de weduwe van Verhagen over een groot aantal tekeningen beschikte, waarvan zijn leerling Pieter Valckx gebruik kon maken.[21] Bronze meent dat sommige Luikse tekeningen blijkbaar uit hetzelfde album komen als een tekening uit het Antwerpse Prentenkabinet.[22] Tekeningen van Verhaegen zouden dus verzameld en gebundeld zijn geweest en dan weer los verkocht en terecht gekomen bij

17 DE BOECK, *Theodoor Verhagen*, I, p. 74. De twee biechtstoelen in de dwarsbeuken van de Sint-Bartholomeuskerk (gedateeerd midden 18de eeuw) hebben een hoge rug, vullen zo de muurwand en vertonen scenografisch een zekere gelijkenis met de Ninoofse biechtstoel van Verhagen.

18 Ibidem, p. 134-135. Dat vermoeden wordt eveneens uitgesproken in de *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*.

19 M. SCHAPELHOUMAN, *Beelden op papier. Notities bij een groep Zuidnederlandse beeldhouwwerstekeningen uit de late barok*, in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, 38, 1990, p. 137-140.

20 Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet, Van Herckcollectie, nrs. CVH 335 (Waarloos) en CVH 374 (Dendermonde). Zie ook D. ALLARD e.a., *Tekeningen uit de 17de en 18de eeuw. De Van Herckcollectie*, Koning Boudewijnstichting, 2000, p. 222-223.

21 E. NEEFS, *Histoire de la peinture et de la sculpture à Malines*, II, Gent, 1876, p. 278-279.

22 BRONZE, *New Drawings*, p. 389 en fig. 18.

verzamelaars zoals Wittert te Luik en Charles Van Herck te Antwerpen. Vermoedelijk sluimeren er nog niet geïdentificeerde tekeningen van Verhagen in privéverzamelingen of museumverzamelingen ergens in de wereld. Maar met de toewijzing van negen tekeningen (acht bladen) uit de Luikse Wittertverzameling is in één klap het aantal gekende tekeningen van Verhagen meer dan verdubbeld. Met negen ontwerpen voor de abdijkerk van Ninove op een geheel van een vijftiental tekeningen die thans met zekerheid aan Verhagen worden toegeschreven, vormen de Ninoofse tekeningen ervan het leeuwedeel.

Wanneer restauratie Ninoofse kerkmeubilair?

Verhagen is een 18de-eeuwse topkunstenaar én als tekenaar én als beeldhouwer. Zoveel is duidelijk. Dit wordt door het artikel van David Bronze nogmaals in de verf gezet. De abdijkerk van Ninove herbergt het belangrijkste en omvangrijkste gebeeldhouwde oeuvre van Verhagen. De eerste fase van de restauratie van de abdijkerk is beëindigd. De stabiliteit van het gebouw is verzekerd en door de schildering van de binnenmuren schittert de kerkruimte in een heldere wit gewaad. Opstijgend vocht en de woekerende houtworm zijn een halt toegeroepen. Het orgel (instrument en portaal met orgelkast) en de schilderijen zijn eveneens gerestaureerd. Maar de rest van kerkmeubilair (biechtstoelen, wandbeschot, altaren, koorgestoelte) vraagt dringend om verdere restauratie. Het houtwerk van de lambrisering staat droog en vertoont talrijke scheurtjes en barsten. Aan de beroemde biechtstoel van Verhagen ontbreken onderdelen. Het weggerotte onderstel van de transeptaltaren vraagt om een grondige restauratie. Het houtwerk in het hoogkoor verkeerd in een erbarmelijke toestand. De vorige deken Michel Bekaert zette zich met al zijn energie achter het restauratiedossier en met resultaat. Is het elan voor een voortzetting van de restauratie van het meubilair stilgevallen? Een zekere zelfvoldaanheid met het nu al bereikte restauratieresultaat zou nefast zijn. Een oppervlakkige kennismaking met de kerk kan de indruk wekken dat de restauratie grotendeels voltooid is en dat de behandeling van het meubilair nog een bijkomstigheid is. Maar de voorbije restauratie was slechts de eerste en noodzakelijke stap voor de restauratie van het meubilair. Niet omwille van de muren van de grootse binnenruimte, maar omwille van het uitzonderlijk gehalte van het meubilair is de Ninoofse

abdijkerk een Europees topmonument.[23] Beseft men dit in Ninove bij al wie verantwoordelijk is voor het voortbestaan van het kerkgebouw (kerkraad én stadsbestuur) wel voldoende?

Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23
9401 Pollare

Bijlage

Uittreksel uit het Dagboek van abt Ferdinand Vander Haeghen met betrekking tot de opdracht voor het wandbeschot en de biechtstoelen aan Theodoor Verhagen, Jakob De Koninck , Norbert André en Jozef Roosens.

1736
Op 9 april ben ik overeengekomen met Theodorus Verhaghen, beeldhouwer te Mechelen, voor het vervaardigen van de biechtstoel in onze abdijkerk, langs de rechterzijde van het orgel (*ab organi parte dextra*). Hij aanvaardde dit werk met al zijn figuren, ornamenten en toebehoorten te voltrekken volgens zijn ons voorgelegde tekening, voor de som van 1.500 gulden.
Dezelfde Verhaghen heeft ons ook het model getoond van het schrijnwerk versierd met beeldhouwwerk (*operis scrinarii sculptura decori prototypum*) aan te brengen tegen de muren van de beide zijbeuken. Het beeldhouwwerk door dezelfde Verhaghen te leveren, uit het door hem gekochte hout, voor 3600 guldens. Het timmerwerk echter hebben de meesters Norbertus André en Josephus Roosens aanvaard te maken met het door ons te bezorgen hout, voor 1.420 gulden.

1739
Op 15 september gingen we een contract aan met Jacobus De Koninck, een andere Brusselse beeldhouwer, en met Josephus Roosens, schrijnwerker te Ninove, voor een tweede biechtstoel links van het doksaal (*a parte odei sinistra*) in onze abdijkerk. Hij moet vervaardigd worden naar het voorbeeld van de andere, met de nodige veranderingen, voor de som van 1.500 gulden.

(Teksten in vertaling zijn genomen uit J DE KEMPENEER, *Aantekeningen uit de dagboeken van de prelaten der Norbertijnenabdij van Ninove 1657-1783*, Tienen (uitgeverij Ripova), 1995, p. 146 en 152). Voor de originele Latijnse tekst, Rijksarchief Gent, Abdij Ninove, nr. 72, fol. 109 en 126.

23 Zie hiertoe D. VAN DE PERRE, *De Ninoofse abdijkerk: uitzonderlijk voorbeeld van een laatbarok kerkinterieur, in: De premonstratenzer abdijkerk van Ninove. Barokke pracht in luister hersteld* (Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdragen van de contactdag, 26), Averbode, 2016, p. 45-61.

Afbeeldingen

De acht afbeeldingen van de tekeningen van Theodoor Verhaegen (1a, 1b, 1c; 2a, 2b, 3a; 4a, 4b) zijn genomen uit het artikel van David BRONZE, *New Drawings...*, in: *Master Drawings*, 51, 2013, nr. 2, p. 379-392, daar de illustraties 4, 5, 6; 8, 9; 12; 13, 14. De originelen bevinden zich te *Liège, Collections artistiques de l'Université, Galerie Wittert,* waar het copyright berust.

De foto's van de vier panelen in de Onze-Lieve-Vrouwhemelvaartkerk te Ninove zijn van de hand van Dirk Van de Perre.

Afb. 1. Corneliuscyclus, 2de basreliëf: Paus Cornelius verzoent zich met de aanhangers van Novatianus.

Afb. 2. Corneliuscyclus, 4de basreliëf: Paus Cornelius wordt veroordeeld tot ballingschap door keizer Tribonianus Gallus.

Afb. 3. Corneliuscyclus, 5de basreilëf: Geseling van paus Cornelius

Afb. 4. Cyprianuscyclus, 2de basreilëf: Vertrek van bisschop Cyprianus na veroordeling tot ballingschap door proconsul Paternus.

Om de vergelijking van het uitgevoerde basreliëf en de ontwerpschets te vergemakkelijken is telkens de tekening die het dichtst bij de uitvoering aansluit links en rechts naast elkaar geplaatst:

1 tegenover 1c p. 242-243
2 tegenover 2a p. 244-245
3 tegenover 3a p. 246-247
4 tegenover 4b p. 248-249

De overige vier schetsen zijn daarna gegroepeerd:

1a en 1b p. 250
2b p. 251
4a p. 252

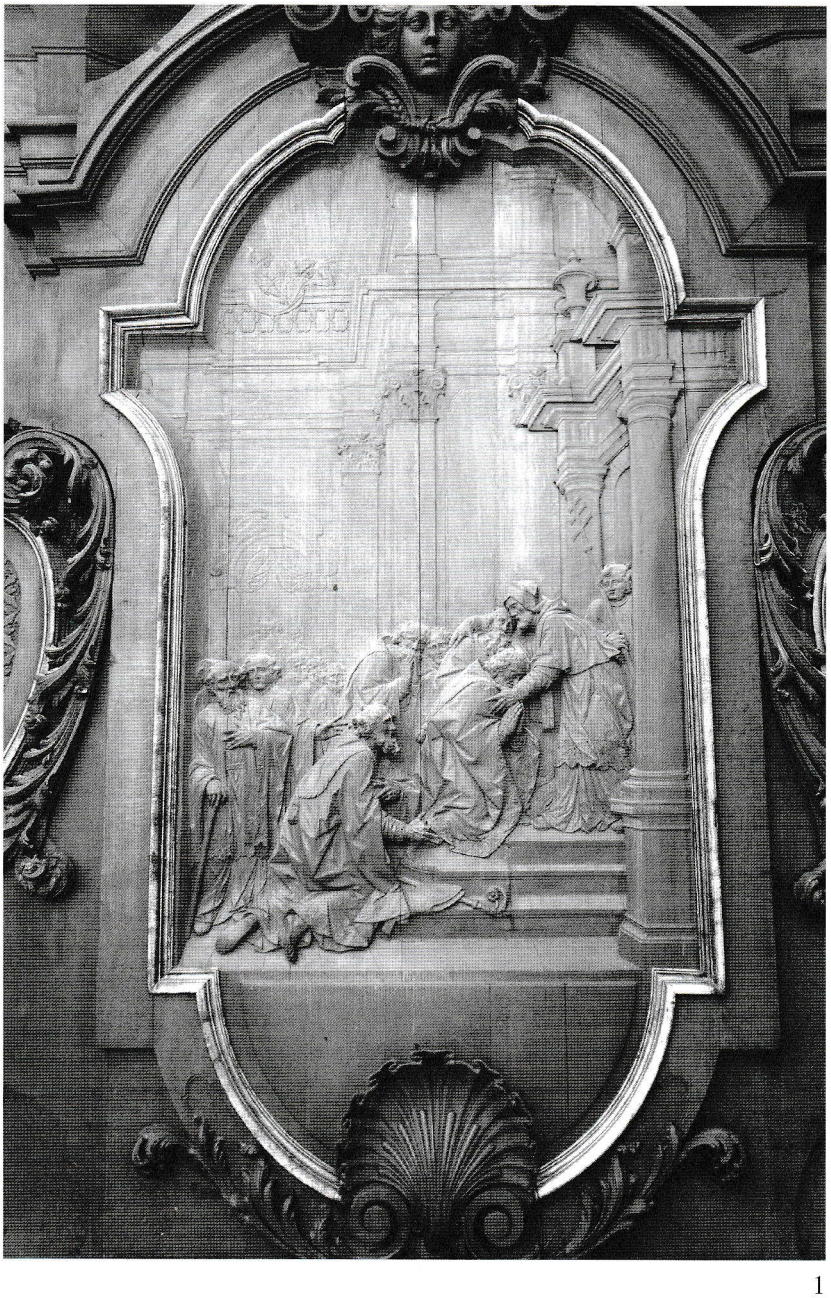

1

1c

2

2a

3

3a

4

4b

1a

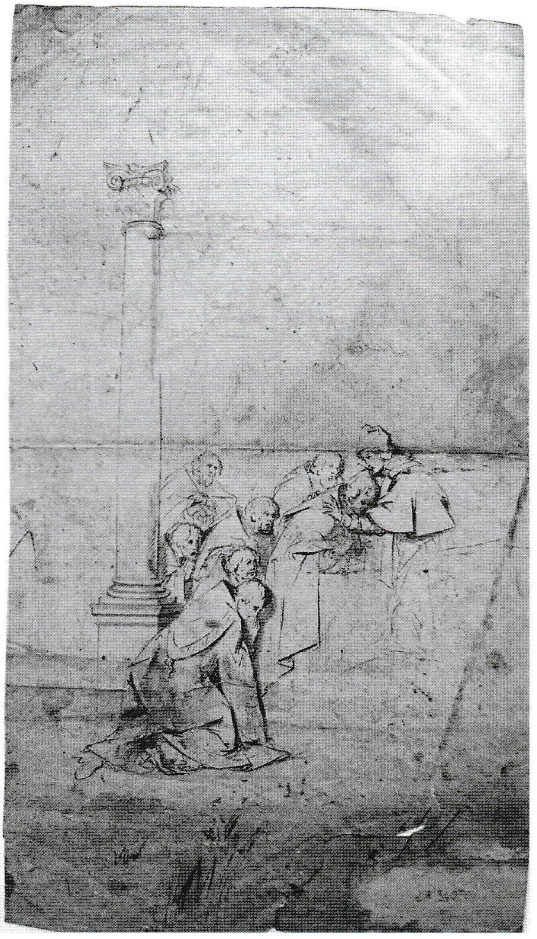

1b

2b

4a

HET HUIS VAN JOSEPH DE WOLF, EERSTE BURGEMEESTER VAN AALST (1830-1833)

Jaak PEERSMAN

Begin februari 2017 was in de pers te lezen dat de procedure was opgestart om gewezen burgemeester Ilse Uyttersprot te laten portretteren voor de antichambre van de Aalsterse feestzaal. Die eer was in het verleden alle gewezen burgemeesters te beurt gevallen, met uitzondering van de oorlogsburgemeesters *omdat zij niet democratisch verkozen waren*. Journaliste Leen De Smedt liet hier op volgen: *Voorts is de enige die nooit zijn beeltenis op doek kreeg, zonder duidelijke reden, de eerste burgemeester van Aalst: Jozef De Wolf die bestuurde van 1830 tot 1833*.[1]

1. De korte politieke carrière van Joseph De Wolf

Burgemeester Joseph De Wolf is heden zo goed als vergeten. In de revolutiedagen van 1830 werkte deze koopman zich te Aalst op tot één van de kopstukken van de burgerwacht.[2] Als kapitein van de wijk-Molenstraat zetelde hij vervolgens in de Veiligheidscommissie die er aanspraak op maakte de stad Aalst officieel te vertegenwoordigen.[3] Deze commissie legitimeerde haar aanspraak met de verkiezing van 7 oktober 1830, die – weliswaar alleen voor deze gelegenheid – geen rekening hield met de cijns van de kiezers. Lieven Van der Looy, kapitein van de wijk-Kattestraat, kwam als eerste uit deze verkiezing met 276 stemmen; maar Joseph De Wolf liet 264 stemmen achter zijn naam optekenen[4] en werd met die score tweede op de ranglijst. Toen daarop een Administratieve Commissie werd benoemd die de oude regentieraad uit de macht verdrong, werd Joseph De Wolf haar voorzitter en burgemees-

1 *Het Nieuwsblad* (9 februari 2017): *Ilse Uyttersprot krijgt na vijf jaar plekje in portrettengalerij*.
2 Zie Els WITTE, *De revolutiedagen van 1830 in Aalst*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent N.R.* 21 (1967), p. 228 n. 34 en p. 230 n. 45.
3 Els WITTE, *De revolutiedagen van 1830 in Aalst*, p. 241.
4 Els WITTE, *De revolutiedagen van 1830 in Aalst*, p. 243 n. 127.

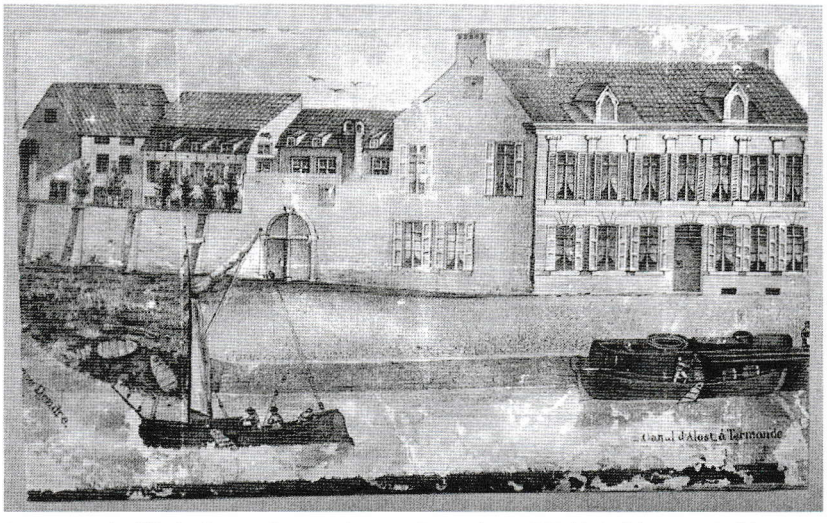

1. Het ouderlijk huis van burgemeester Joseph De Wolf. (Litho ca. 1830, privé-bezit)

ter van de stad.[5] "Lieven Van der Looy had (...) een meer stabiele plaats op het oog: die van stadssecretaris," aldus Els Witte.[6]

In feite bleek die functie van stadssecretaris echter ook weer niet zo stabiel. In 1833 fungeerde een secretaris *ad interim* en probeerde burgemeester De Wolf een administratieve hervorming door te voeren die de functie van stadssecretaris zoniet overbodig maakte, dan toch ernstig uitholde. Hij kreeg echter geen meerderheid van de schepenen achter zich en kon evenmin verhinderen dat Van der Looy zitting nam in het college. Het ontslag dat burgemeester De Wolf reeds op 13 juni en op 22 augustus had ingediend, werd uiteindelijk op 30 augustus 1833 aanvaard; diezelfde dag werd zijn rivaal Van der Looy als schepen geïnstalleerd. De benoeming van Van der Noot tot tweede burgemeester van Aalst volgde pas op 2 oktober 1833.[7]

5 Als *Président de la commission administrative de la ville d'Alost* duikt De Wolf ook op in de lijsten van de *suppléants élus au Congrès National*. Zie Emile HUYTTENS, *Discussions du Congrès National de Belgique 1830-1831*, deel 5, Brussel, 1845, p. 401.

6 Els WITTE, *De revolutiedagen van 1830 in Aalst*, p. 245.

7 Alle informatie over de gebeurtenissen van het jaar 1833 werd gehaald uit de *Verslagen van de vergaderingen van de Regentieraad*. Cfr. P. TROGH, *Beknopte deelinventaris van het archief van Gemeenteraad en Schepencollege van Aalst en deelgemeenten*, nr. 15 op de aangegeven data.

2. Het ouderlijk huis van Joseph De Wolf

Joseph De Wolf verhuisde in het voorjaar van 1834[8] naar Brussel en stierf naar verluidt[9] in Antwerpen op 3 februari 1861. Tot op heden is geen portret van hem opgedoken. Toevallig kwam wel een afbeelding bovendrijven van zijn ouderlijk huis,[10] het huis ook waar hij introuwde[11] en dat na zijn verhuis uit Aalst nog tot zijn patrimonium bleef behoren (afb. 1).[12]

Begin oktober 2016 werd op een rommelmarkt in het Brusselse een ingekaderd prentje[13] te koop aangeboden. De kleine kader had naar alle waarschijnlijkheid eerst een andere inhoud beschermd: hij vertoonde achteraan in de linkerzijde van de lijst het gaatje van een oogvijs, en het oorspronkelijke schutblad in karton, compleet met zegel van de handelszaak[14] die de eerste inkadering had verzorgd, was voor herbruik omgekeerd en met blauwe kleefband afgetaped. Op deze intussen weer versleten kleefband noteerde een onbekende de volgende duiding: *Maison de la famille de Wolf à Alost, et démolie* à présent. *Nôtre bisaïeul* [sic] *Anne Marie de Wolf*[15] *avait épousée François Moens d'Alost 1821.* Wie deze woorden heeft geschreven, blijft in het ongewisse, maar het huwelijksregister van de Burgerlijke Stand te Aalst bevestigt de verstrekte informatie: op 18 juli 1821 trad Franciscus Moens inderdaad in het huwelijk met Maria Anna Carolina de Wolf, *woonagtig te Aelst op de Vaert*. Dit detail omtrent de ligging van de woonst wordt geconfirmeerd door de afbeelding zelf op de prent; de vaart is daar voor alle duidelijkheid voorzien van het bijschrift *Canal d'Alost à Termonde*. De huwelijksakte leert verder dat Maria Anna Carolina een dochter was van *wylent Judocus Adrianus de Wolf* en van *Isabella Petronilla*

8 Hij werd op 7 april 1834 uitgeschreven in het bevolkingsregister te Aalst: *le 7 Avril 1834 rayé pour fixer son domicile à Bruxelles J:J:A: de Wolf son* épouse *& trois enfans*. (Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister Aalst* 1833, digitaal: ALS_BEV_1833_33).

9 Cf. Paul THIELEN, http://paulthielengenealogieortmansdewolfetc.blogspot.be/2016/08/ascendance-de-wolf-van-wambeke.html: *Joseph Jean Antoine De Wolf … décédé le 3 février 1861, Antwerpen*.

10 Zoals blijkt uit de volkstelling van 1796 (ALS_BEV_1796_5 1796, nr. 215).

11 Dit blijkt uit een vergelijking van het bevolkingsregister van 1827 (ALS_BEV_1827_16 1827 p. 461) met het bijgewerkte bevolkingsregister van 1830 (ALS_BEV_1830_25 1830, p. 98).

12 Een grondplan bij een verzoekschrift van Charles Van Assche (18 april 1842) geeft als bijschrift: *Huys van de heer De Wolf bewoont by de heer Carolus Van Assche*. (Stadsarchief Aalst, *Bouwaanvragen* 1842/11).

13 De kleine kader mat 29,8 op 20,6 cm, de ingesloten litho 24,2 op 13,8 cm.

14 *Encadrements de luxe & ordinaires. Vitrier – Maison fondée en 1870 Ch. JANSSENS-BECKAERT, Succ. de Vve N. Beckaert Schaerbeek, 136-138, rue des Palais.*

15 De huwelijksakte noemt haar Marie-Anne-Caroline (Stadsarchief Aalst, *Burg. Stand Aalst, huwelijken* 1821, f28v°).

2. De uitgebrande herenhuizen aan de Vaart, (heden Josse Ringoirkaai) na het bombardement van mei 1940. Tussen de twee schouwen links ligt de ruïne van het huis De Wolf. (Stadsarchief Aalst, bruikleen Vincent Borreman foto 50)

Van Wambeke.[16] Dat waren ook de ouders van burgemeester Joseph de Wolf[17], die blijkens het bevolkingsregister van 1833 met zijn gezin inwoonde bij zijn moeder.[18] Isabella Petronilla overleed in haar woonst, het ouderlijk huis van Maria Anna en Joseph, de 23ste september van hetzelfde jaar 1833.[19]

De notitie op de kleefband alludeert met de woorden *démolie à présent* op de verwoesting van het huis in mei 1940 en werd dus nadien neergeschreven. De anonieme schrijver (m/v) vond het kennelijk aangewezen om een oude afbeelding van het intussen verdwenen voorvaderlijk huis voor verlies en verder verval te behoeden (afb. 2).

2.1. Deel van een groter geheel

Vermoedelijk was de prent vóór haar inkadering niet in de beste omstandigheden bewaard. Men kan zich namelijk moeilijk voorstellen dat

16 Stadsarchief Aalst, *Burg. Stand Aalst, huwelijken* 1821, f 28v°.
17 Cf. Alphonse De Vlaeminck, *Filiations de Familles de la Flandre*, dl. 1, Gent, 1875, p. 304.
18 Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister Aalst* 1833 (ALS_BEV_1833_33).
19 Stadsarchief Aalst, *Burg. Stand Aalst, overlijdens* 1833, f 98 v°.

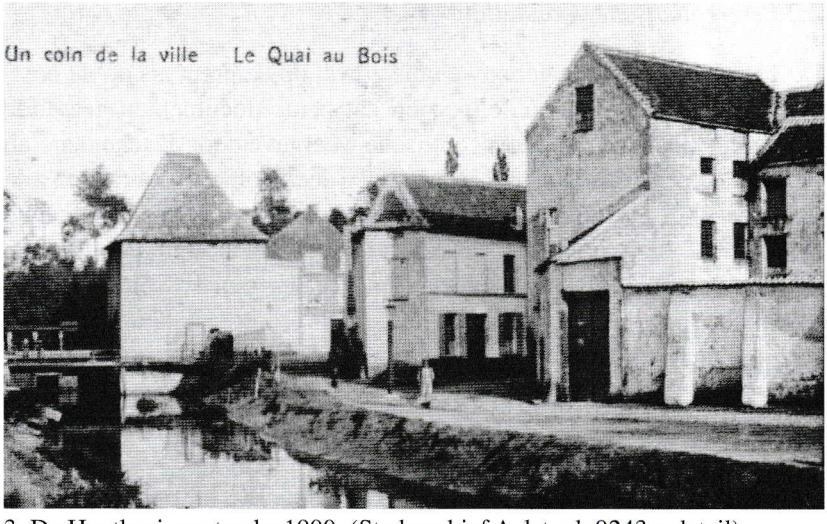

3. De Houtkaai omstreeks 1900. (Stadsarchief Aalst, pk 0243a; detail)

de afbeelding op deze vroege steendruk[20] onderaan werd voorzien van een (van links naar rechts) verbredende zwarte boord en dat de tekening bovenaan zo kort boven de schouw eindigde. Helemaal rechts werd duidelijk het laatste stukje van de gevel weggeknipt, waardoor ook een figuurtje op de kaai slechts voor de helft bewaard bleef, en helemaal links overleefde het verklarende bijschrift het bijknippen maar half: *-ne Dendre*. Dat bijschrift kan naar alle waarschijnlijkheid worden vervolledigd tot *Ancien)ne Dendre* omdat men de plaats herkent op grond van jonger iconografisch materiaal: de hoek van de Houtkaai langs de Oude Dender en de Josse Ringoirkaai langs het kanaal (op de prent *Canal d'Alost à Termonde*). De Houtkaai gaf uit op de Moutmolen, die mogelijk nog als herkenningspunt ter linkerzijde op de oorspronkelijke prent stond afgebeeld, zoals later op een postkaart van omstreeks 1900 (afb. 3).[21]

20 Naar het oordeel van de restaurateur Maurits Verbeeck te Dendermonde. Indien de lithografie van het huis De Wolf in Aalst werd vervaardigd, is ze misschien gedrukt in het atelier van J. Van den Bossche, die zich midden van de jaren 1840 uitdrukkelijk als lithograaf profileerde. Zo vindt men hem terug als *souscripteur-fondateur de la Bibliothèque Nationale* nr. 742 (*6 juin 1856*): *Van Den Bosch, lithographe, Alost*. Het Liberaal Archief bewaart uit zijn productie een aantal lithografische wenskaarten en zakelijk drukwerk uit de jaren 1845 tot 1867, maar zijn meest bekende werk is zonder twijfel de grote litho uit 1845 met de ontwerptekening van het standbeeld-monument voor Dirk Martens. Als de litho evenwel werd vervaardigd in opdracht van de familie De Wolf, is een datering tussen 1825 en 1830 meer waarschijnlijk en kan beter aan een Brussels atelier worden gedacht.

21 Stadsarchief Aalst, *pk* 0243a (detail).

2.2 Een realistische voorstelling

De vergelijking van de gebouwen die zowel op de prent als op de postkaart voorkomen, laat duidelijk zien dat beide documenten hetzelfde uitbeelden. Dat er op de perspectivische weergave door de tekenaar van de prent een en ander aan te merken valt,[22] doet wellicht niets af aan zijn realisme in de tekening van de gebouwen. Want alles wel beschouwd getuigen de verschillen van het soort aanpassingen, dat gebouwen in de loop van enkele generaties vaak ondergaan: ramen worden geheel of gedeeltelijk dichtgemetst, verkleind of vergroot; dakkapellen verdwijnen met of zonder aanpassing van het dakprofiel, een schoorsteen verdwijnt of verandert van model, en in een muur wordt een poort gestoken (afb. 4).

Met het steken van de poort wijzigde wellicht ook de functie van de achterliggende ruimte. Achter de muur beeldde de lithograaf nog een rij van zes boompjes af; die zijn verdwenen op de foto. De binnentuin van weleer was een binnenkoer geworden die toegang gaf tot de nieuwe woonvleugel die op een foto van ca. 1900 de oude poort met achterliggende stallingen dichter bij het kanaal had vervangen. De kadastrale kaart van Ponthier geeft deze vleugel reeds in grondplan (afb. 5).

Hoe hij er op de Houtkaai uitzag, toont een foto (afb. 6).[23] Ook hier is het interessant om de toestand voor en na de aanpassing naast elkaar te zetten (afb. 7). De poort met achterliggende stalling (onder lessenaarsdak) heeft plaats geruimd voor een woonvleugel met vijf traveeën in twee bouwlagen onder een zadeldak. De zijgevel van het huis aan de kaai heeft op de eerste en tweede bouwlaag dezelfde ramen in acht vlakken[24] behouden. Het zolderraam met luik is gedicht en werd ver-

22 De oppervlakte van de Houtkaai (tussen de Oude Dender enerzijds en de zijgevel + tuinmuur van het huis De Wolf anderzijds) lijkt op de tekening bijna verwaarloosbaar, maar brouwer en stoker Carolus Van Assche vond in 1842 dat hij van deze publieke ruimte acht aren en dertig centiaren kon pachten voor de bouw van een huis en tegelijk het verkeer over de Kaai naar de moutmolen kon blijven garanderen: *Aen de heeren Burgemeester, Schepenen en Leden van den Regering der Stad Aelst Vertoond zeer oodmoedelyk Carolus Van Assche, brauwer en stooker te Aalst Dat hy verlangt te bekomen een deel stadsgrond, groot acht aren acht en dertig centiaren, gelegen volgens het Plan hier agter gevoegd. Den vertoonder aenzoekt UEd. gezegde deel grond aen hem in eeuwigduerende chynspagt aftestaen, op zulkdanige conditien en jaerlyksche huerwaerde als UEd. zult gelieven goedtevinden. Verders heeft den vertoonder voorgenoomen op gezegde deel grond een huys te bauwen. & is de vraeger Ch. Van Assche, Aelst 18 april 1842.* (Stadsarchief Aalst, *Bouwaanvragen* 1842-011). Hij staafde zijn aanvraag met een opmetingsplan B.A. Callebaut, *gezworen landmeter te Aelst, als zoodanig voor de Regtbank van Eersten aenleg zitting haudende te Dendermonde naer examen wettig beëedigt, behoorlyk gepatenteert.*

23 De foto toont langs de straatkant geen toegang tot de aangebouwde vleugel.

24 Op de bovenverdieping zijn de luiken voor de ramen verdwenen, op de benedenverdieping staan zij er nog voor.

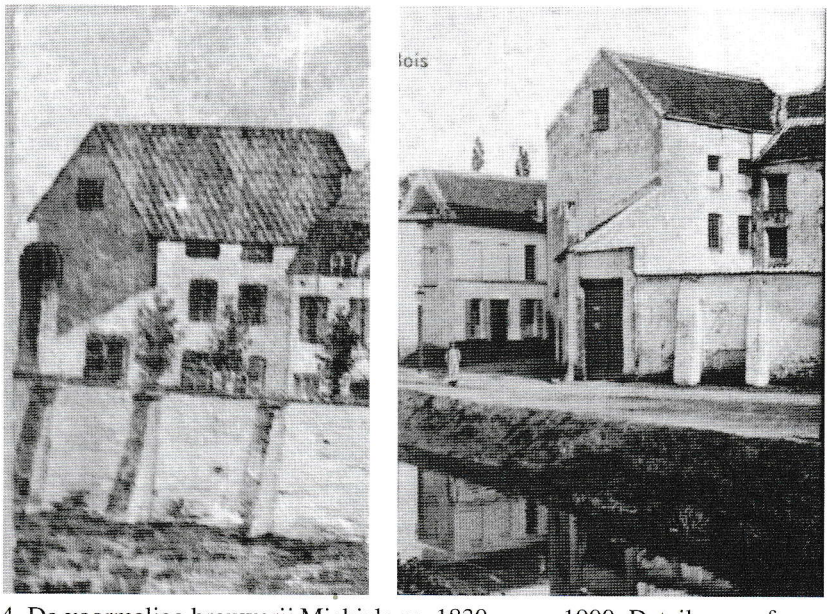

4. De voormalige brouwerij Michiels ca. 1830 en ca. 1900. Details van afbeelding 1 en 3.

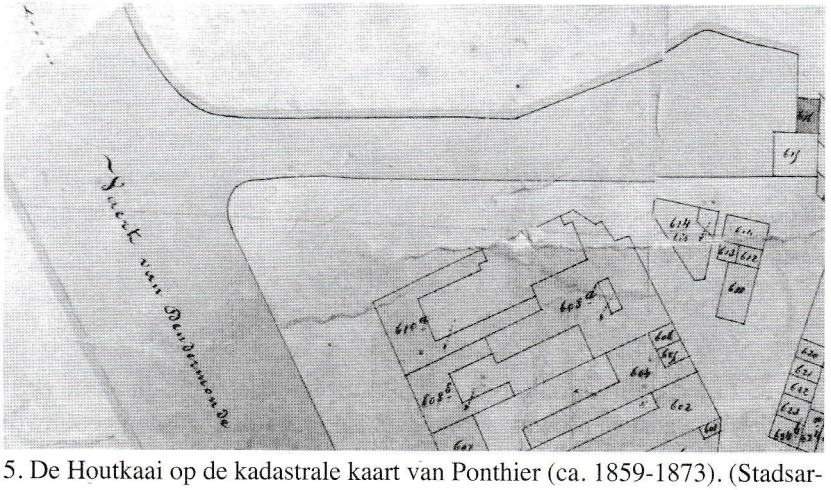

5. De Houtkaai op de kadastrale kaart van Ponthier (ca. 1859-1873). (Stadsarchief Aalst, Kaarten en Plannen, nr. 20A; detail)

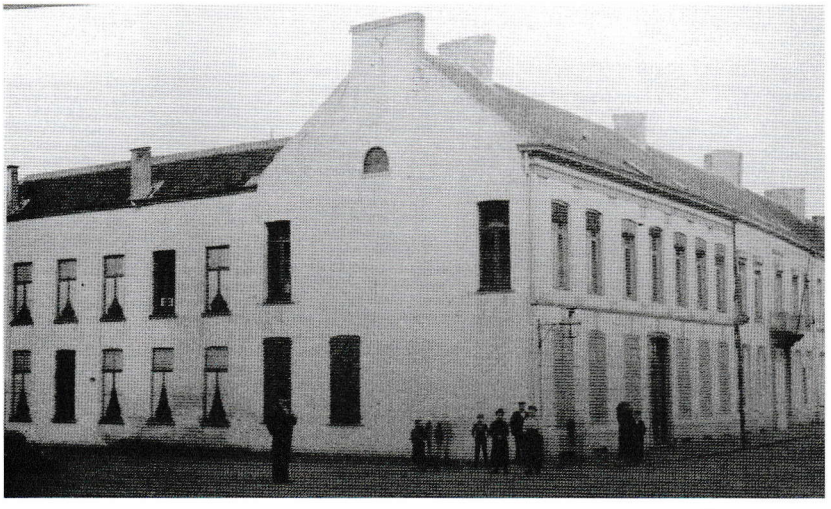

6. Het huis De Wolf en zijn aanbouw op de Houtkaai ca. 1900. (Uit: Jos Ghysens, Geschiedenis der straten van Aalst, p. 198)

vangen door een zolderlicht met halfrond raam ter hoogte van het dak van de nieuwe woonvleugel.[25]

Men kan ook een andere vergelijking maken. In *De Comitatu Alostano*[26] bevindt zich een pentekening met zicht op de vaart die de zijkant van het huis in de oorspronkelijke toestand herkenbaar weergeeft (afb. 8). De zijgevel van het woonhuis gaat op beide tekeningen over in de poort met achterliggende stallingen (inclusief schouw) en tenslotte in de tuinmuur. Details verschillen: *De Comitatu* geeft de tuinmuur aan de zijgevel geen steunberen en de derde schouw van het woonhuis tussen de eerste en de tweede travee ontbreekt. De indruk overheerst dat de tekenaar van *De Comitatu* wel degelijk het huis heeft gekend zoals het op de prent staat, maar het iets schematischer[27] heeft willen weergeven, wellicht meer in harmonie met andere huizen langs het kanaal die er al stonden of waarvan hij verwachtte dat ze nog zouden worden gebouwd.

25 De zolders van voor- en aanbouw liepen waarschijnlijk in elkaar over. In 1890-'91 poogde de toenmalige eigenaar ze te verhuren: ***Te huren – ruime magazijnen en zolderingen***, *allerbest geschikt voor het bergen van hoppe en granen, deelmakende van het huis bewoond door den heer VALERY VAN ASSCHE, op de Vaart, te Aalst. (De Denderbode*, 9-16-23 november 1890; *Ibid.*, 4-8-11-15-22 januari 1891)

26 Stadsarchief Aalst, *Oud Archief Aalst*, nr. 2

27 Zo worden geen luiken getekend of ramen ingevuld, ontbreken de pilasters op de verdieping van de voorgevel, en worden schouwen en dakkapellen stereotiep of uniform (kleiner) weergegeven.

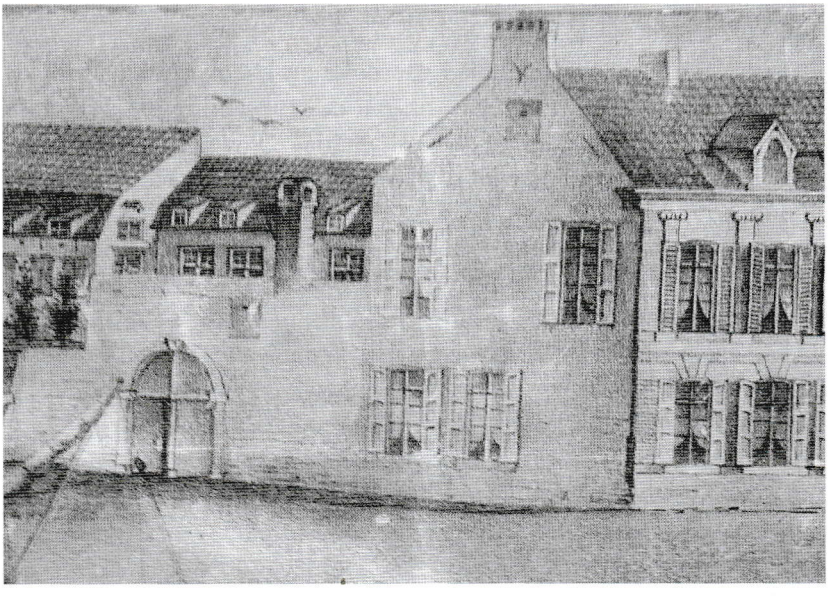

7. De aanbouw langs de Houtkaai ca. 1830 en ca. 1900. Detail van afbeelding 1.

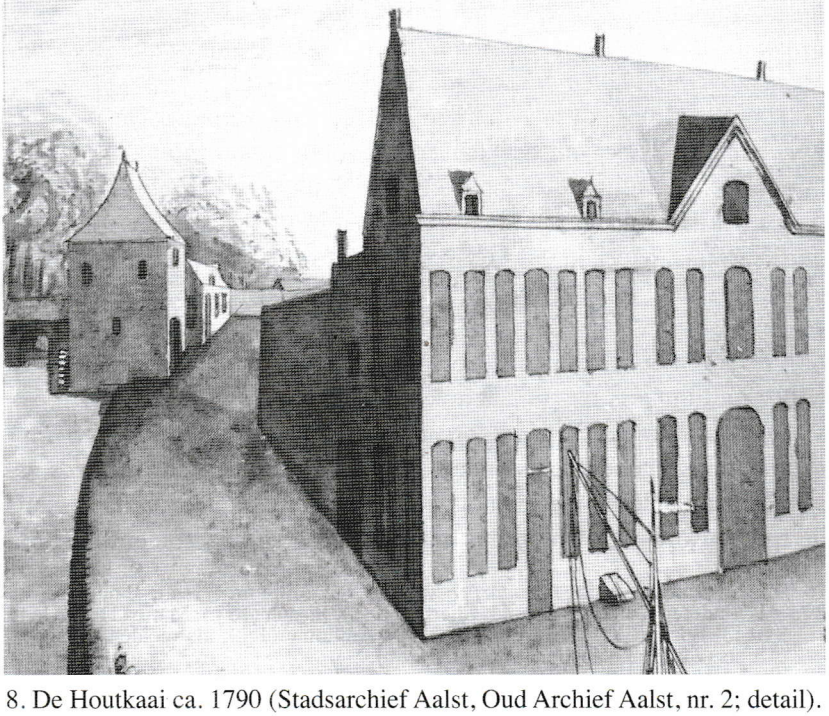

8. De Houtkaai ca. 1790 (Stadsarchief Aalst, Oud Archief Aalst, nr. 2; detail).

2.3. De bouw van het huis en zijn eerste bewoners

De tekst achter op het schutblad van de prent noemt het huis *Maison de la famille de Wolf*. De gegevens van de volkstelling die de Franse bezetter in 1796 organiseerde, bevestigen dat. Op de Kaai woonde inderdaad het gezin van Josse de Wolf (45 j.), *neg(otian)t*, en Isabelle van Wambeke (44 j.), *son* épouse;[28] het telde zeven kinderen en had twee meiden (*servantes*) in dienst.[29] De bevolkingsinventaris bevestigt echter niet meer dan dat het gezin De Wolf-Van Wambeke *op de Kaai* (*Quai*) woonde; hij bewijst niet onomstotelijk dat hun woonst aan het einde van de kaai stond, waar de Oude Dender in het Kanaal uitmondde.

Dat bewijs vinden we wel in de *Registers der wettelijke passeringen van de stad Aalst*. Op 14 juni 1788 leende Judocus Adrianus De Wolf 2000 gulden courant en hypothekeerde als onderpand hiervoor *een huys ... aende nieuwe kaeye, d'eene zyde den huyse ende erve van sieur Christianus Michiels, d'andere zyde den ouden dender.*[30] Was dit huis ook zijn woonst? Een akte van 23 oktober 1789 neemt hieromtrent de laatste twijfel weg. Op die dag leende Judocus Adrianus nog eens 1400 guldens courant en hypothekeerde hiervoor andermaal *een huys ... aen de nieuwe kaeye by hem nieuwelings opgebauwt ende actuelyk bewoont d'eene zyde den huyse ende erve van Sieur Christiaen Michiels, d'andere zyde den ouden dender, ende van achter komende jegens den mautmolen deser stad, ...*[31]

Hier staat met zoveel woorden dat Judocus Adrianus De Wolf het huis aan het einde van de kaai kort tevoren (*nieuwelings*) had laten bouwen en dat hij het zelf bewoonde. Natuurlijk is *nieuwelings* een enigszins rekbaar begrip, waardoor het min of meer gissen blijft om het exacte jaar te kunnen bepalen waarin de bouwwerken begonnen en om de duur van de werken te preciseren. Toch valt er iets voor te zeggen dat de woning pas in 1789 werd voltooid en dat het gezin daar nog maar sinds kort in verbleef. In de akte van 14 juni 1788 werd het onderpand immers nog omschreven als *een huys met syne erve met de batimenten daer op alreeds gesteld ende te stellen*. Met andere woorden: sommige gebouwen stonden er op dat ogenblik reeds (*alreeds gesteld*), maar andere moesten nog worden opgetrokken (*te stellen*). Zelfs de ruwbouwwerken waren dus aan het begin van de zomer van 1788

28 Zie Stadsarchief Aalst, *Inventaris bevolking*, microfilm nr. 1, sectie E nr. 215.
29 Als kinderen worden genoemd: Charles (17 j.), Joseph (16 j.), Marie (11 j.), Henri (10 j.), Edouard (7 j.), Justinne (6 j.), en Anthoine (1 j.); als meiden: Elisabeth Arents (21 j.) en Isabelle Hutsebaud (20 j.).
30 Stadsarchief Aalst, *Oud Archief Aalst*, reg. B (3301), f 183v°.
31 Stadsarchief Aalst, *Oud Archief Aalst*, reg. B (3304), f 64v°.

nog niet afgerond.

Mogelijk vereffende Judocus Adrianus De Wolf met een lening van 2000 guldens in juni 1788 de rekeningen van de eerste fase van de werken, die dan in 1787 zouden zijn opgestart. Hoe dan ook, op 22 december 1788 passeerde een tweede lening van 2000 guldens courant voor de Aalsterse schepenen ... *opgebragt ende gehypothequeert een huys met syne erve zoo ende gelyk het gestaen ende gelegen is binnen dese stad aen de nieuwe kaeye by hem nieuwelings opgebauwt d'eene syde den huyse ende erve van Christianus Michiels, d'andere zyde den ouden dender ende van achter komende jegens den mautmolen deser stadt*.[32] Kennelijk waren de *batimenten* die nog *te stellen* bleven na de bouwcampagne 1788 klaar en moesten de rekeningen daarvan nu worden betaald. Van bewoning is nog geen sprake. Waarschijnlijk moesten er in de eerste maanden van 1789 eerst nog vloerders, schrijnwerkers en plafonneerders aan het werk vóór de familie De Wolf-Van Wambeke er kon komen wonen. Vandaar dan een laatste lening van 1400 guldens op 23 oktober 1789, andermaal gehypothekeerd op het huis *by hem nieuwelings opgebauwt* maar gelukkig nu ook *actuelyk bewoont*.

Samengevat: Judocus Adrianus De Wolf is zonder twijfel de bouwheer en eerste bewoner geweest van het huis aan het einde van de nieuwe kaai. Als de hypotheekleningen ten bedrage van 5600 guldens courant gelinkt mogen worden aan de bouw van zijn nieuwe huis, kan men daaruit afleiden dat dit huis tussen 1787 en 1789 werd opgetrokken en ingericht. Toen die bouwwerken begonnen, was de nieuwe kaai zelf nog niet lang aangelegd.[33] Judocus Adrianus De Wolf kwam er alleszins binnen de eerste tien jaar van haar bestaan wonen met zijn familie. Het metselwerk van de lange kaaimuur bleef decennia lang waarnemers imponeren: de tekenaar van de prent geeft het samen met het huis De Wolf gedetailleerd weer.

Wonen aan de nieuwe kaai bood evident voordelen aan handelaars en neringdoeners die zich daar vestigden, maar zakelijk succes werd daardoor zeker niet automatisch gegarandeerd. Uit de *Registers der wettelijke passeringen van de stad Aalst* valt af te leiden dat twee buren van het gezin De Wolf-Van Wambeke in financiële problemen geraak-

32 Stadsarchief Aalst, *Oud Archief Aalst*, reg. B (3301), f 223.
33 F. Lenaert bepleitte in 1776 de aanleg van een brede kaai en J.B. Malfeson maakte in 1778 plannen voor de kaaimuur; cfr. D. VAN DE PERRE, *Architectuur van de verlichting. Jan Baptist Simoens en tijdgenoten in het Land van Aalst (tweede helft achttiende eeuw)*, Gent, 2011, p. 77. De eigenlijke werken aan kaai en kaaimuur kunnen dus gemakkelijk tot na 1780 hebben geduurd (afb.11).

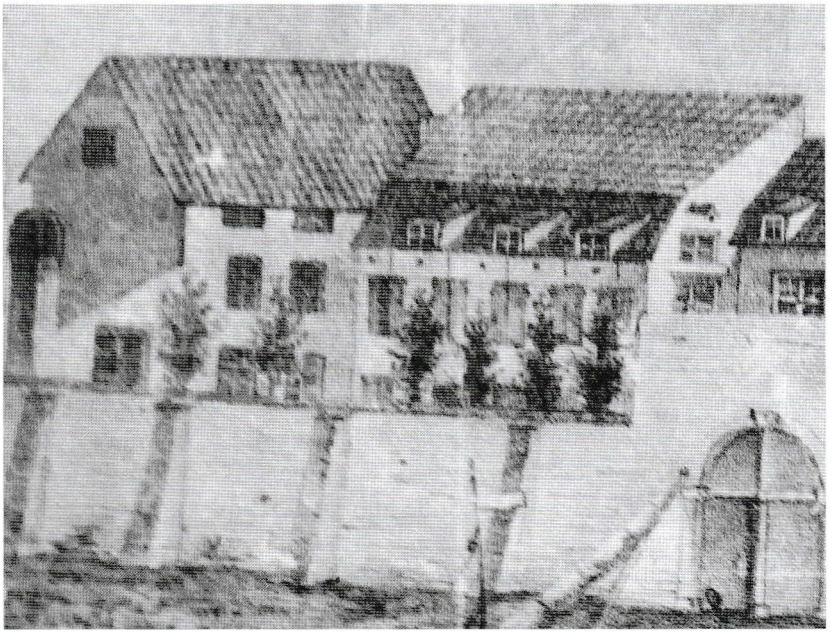

9. Brouwerij en woonst van Jacobus Michiels langs de Houtlei. De muur op de voorgrond met de poort rechts en de achterliggende tuin behoorden tot de eigendom van Judocus Adrianus De Wolf. Van diens woonhuis is alleen de aanbouw voor een stukje zichtbaar rechts boven de poort. Detail van afbeelding 1.

ten en hun huizen openbaar zagen verkopen in 1789 en 1792.[34] Ook de onmiddellijke buurman, Jacobus Michiels, *baes brauwer binnen dese Stad, aen ons Schepenen welbekend,* raakte in financiële problemen en ging op 10 april 1793 een lening aan van 3000 guldens *sterk Vlaemsch Wisselgeld* bij E.H. Dominicus Vande Voorde, *deken Pastoor der Stad Aelst*, met als onderpand *sijn huijs met sijne erfve wesende eene brouwerije soo de selve met alle de batimenten gestaen ende gelegen sijn op de Caeije deser stad Alst vanden eenen cant den huijse ende erfve van*

34 De eerste was François De Ro, wiens huis *gestaen ende gelegen … op de nieuwe kaeye binnen dese stad over wijnige jaeren … geconstrueert, dienstigh voor cooplieden ende andere soorten van fabriken …* (Stadsarchief Aalst, *Oud archief Aalst,* reg. B 3305, f 39) op 20 juni 1789 na opbod werd toegewezen aan Sr. François J. Eeman mits de som van 11000 guldens (*Ibid.,* f 41v°); Eeman, die afkomstig was uit Denderleeuw, nam er in 1790 zijn intrek met zijn vrouw, Norbertina van Ongeval uit Aspelare, en woonde daar met zijn gezin bij de volkstelling van 1796 (Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister E* 1796 = ALS_BEV_1796_5, p. 26); De tweede was Albertus Hubertus Fonson, *gewesen coopman en cattoen-drukker binnen dees geseijde stad Aelst,* wiens huis *gestaen ende gelegen … ten voorhoofde op Stads nieuwe Kaije* (Stadsarchief Aalst, *Oud archief Aalst,* reg. B 3306, f 208v°) op 1 juni 1792 na opbod werd toegewezen aan de heer advokaat Joannes Franciscus Haeck mits de som van 7500 guldens (*Ibid.,* f 211).

10. Uitgebrande herenhuizen aan de Vaart (mei 1940). Links op de foto twee van de zeven traveeën van het huis De Wolf; in het midden het aanpalende huis, afwijkend van het project op de prent in *De Comitatu Alostano*. Detail van afbeelding 2.

sr. Judocus Adrianus De Wolf ... van voren de caeije en Dendre ende van agter comende iegens de Verkemerkt bij den comparant nu geleden de 12. jaer nieuw opgebauwt ...[35] E.H. Vande Voorde zag zijn kapitaal mogelijk nooit meer terug, want in het *Register* ontbreekt de randnotitie dat de schuld werd ingelost.

De hypotheeklening van *baes brouwer* Michiels uit april 1793 verschaft ons het interessante detail dat zijn huis en bedrijfsgebouwen twaalf jaar voordien waren opgetrokken. In 1781 dus, of kort nadat hij zich in Aalst was komen vestigen[36]. Hiermee moet hij één der eersten zijn geweest om te bouwen op de nieuwe kaai. En dat betekent bijgevolg ook dat huis en bedrijf van Michiels er reeds stonden toen Judocus Adrianus De Wolf aan zijn bouwwerken begon in 1787. Het hoeft daarom niet te verwonderen dat de eigendom Michiels eveneens, zij het gedeeltelijk, is afgebeeld op de prent van het huis De Wolf (afb. 9).

35 Stadsarchief Aalst, *Oud archief Aalst*, reg. B 3307, f 81-82v°.
36 In de volkstelling van 1796 staat vermeld dat *Jacque Michiels*, oud *50*, *brasseur*, afkomstig was uit Dendermonde en zich in 1780 in Aalst had gevestigd (Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister E* 1796 = ALS_ BEV_1796_5, p. 27).

Een tuinmuur met steunberen begrensde de eigendom De Wolf langs de Houtkaai. Die muur was haaks op een vleugel van de eigendom Michiels gebouwd, of althans op een aanbouw in het verlengde daarvan, die uitliep op een massieve schouw. Omdat deze vleugel met zijn aanbouw uitgaf op de Moutmolen, lijkt het vermoeden gewettigd dat hier de brouwerij staat afgebeeld. De zolder van dit gebouw is verbonden met de zolder van het woonhuis (Michiels) dat parallel met de tuinmuur achter de bomen in de tuin van het huis De Wolf lijkt op te rijzen. Ook Michiels' woonst had onmiskenbaar allure: twee bouwlagen van vijf traveeën en een dak waarin nog drie mansardekamers zijn ingericht.

Stond het woonhuis van brouwer Michiels dan niet langs de nieuwe kaai? De iconografische informatie hieromtrent is niet eenduidig. De tekenaar van de nieuwe kaai in *De Comitatu Alostano* beeldt op deze plaats een prestigieus gebouw af met een grote poort en een driehoekig fronton. Mogelijk weerspiegelt deze tekening een ambitieus project van Michiels. Maar een foto van het huis op die plaats ca. 1900 vertoont geen spoor van een driehoekig fronton.[37] En op de prent van het huis De Wolf ziet men de daklijn rechts niet doorgetrokken, waardoor meteen ook twijfelachtig wordt dat De Wolf tegen een bestaand huis van dezelfde allure heeft aangebouwd om er één gevellijn mee te vormen parallel met de nieuwe kaai. Omdat de prent ook elders van groter realisme getuigt dan de tekening in *De Comitatu*, vermoed ik dat de eigendom van Jacobus Michiels inderdaad wel uitgaf op de nieuwe kaai, maar dat de *baes brauwer* daar niet resideerde en financieel in te nauwe schoentjes zat om op die lege plek nog een prestigieus bouwproject te voltooien.

In tegenstelling tot zijn drie buren op de nieuwe kaai wist Judocus Adrianus De Wolf zijn financiën wel gezond te houden. De *Registers der wettelijke passeringen* geven aan dat hij al zijn leningen op 29 juli 1793 had afgelost. Bovendien dacht de man duidelijk aan zakelijke expansie, toen hij *d'administratie municipal van 't Canton van Aelst* verzocht een *pakhuys tot gerief der commercie* te mogen inrichten op het stukje grond langs de Houtkaai (*seker plaetsken ledige erve* naast *zynen achter schuer waer igens het selve is paelende*).[38]

37 Cfr. Jos GHYSENS, *Geschiedenis der straten van Aalst*, p. 198; vergelijk met foto 50 die Vincent Borreman in bruikleen gaf aan het Stedelijk Archief te Aalst.

38 Stad Aalst Archief, nr. 239. De administratie ging niet in op dit verzoek. Net zomin willigde men veertig jaar later de aanvraag in van Carolus Van Assche, die op dezelfde plaats zijn huis dacht te bouwen. Cfr. *supra*, n. 12 en 22.

2.4. Woonhuis en zakenpand van de families De Wolf en Van Assche

Na de dood van Judocus Adrianus De Wolf[39] zette zijn weduwe Isabelle Van Wambeke het bedrijf van haar man verder.[40] Zij bleef actief tot haar dood in 1833. In 1818 bewoonde zij het huis op de Kaai met vier volwassen kinderen en een knecht.[41] De twee oudste zonen, Charles en Joseph, woonden op dat moment niet meer bij haar. Charles was wellicht in 1815 of kort voordien verhuisd naar het huis van brouwer Michiels, naast en achter het ouderlijk huis.[42] Hij stierf daar echter reeds op 18 mei 1816, amper 33 jaar oud.[43] De andere kinderen verlieten de volgende jaren één voor één het huis aan de Kaai: Maria Anna Carolina trouwde te Aalst op 18 juli 1821 met Franciscus Moens.[44] Zo woonden er volgens het bevolkingsregister van 1822 nog drie kinderen bij hun moeder: Henry, Edouard en Justine. Henry, *koopman,* verhuisde op 16 februari 1824 naar Ath.[45] Hij huwde niettemin enkele maanden later, op 5 mei 1824, te Aalst met Maria Constantia Plas, dochter van Petrus, *aubergiste* te Aalst.[46] In augustus van hetzelfde jaar 1824 verliet Justine, officieel Justina Joanna Antonia, *woonachtig te Aelst op de Kaai*, het huis om te trouwen met Ludovicus Marinus Cornelius Lievens, *Medecine doctor geboren te Aelst*. Het echtpaar vestigde zich hoogstwaarschijnlijk in Sint-Lievens-Houtem, maar Justine beviel de 25ste mei 1825 te Aalst, vermoedelijk in het ouderlijk huis, van een dochtertje Isabella Joanna Justina Ludovica; haar man *Ludovicus Ma-*

39 Josse-Adrien De Wolf, *négotiant ... demeurant à Alost au Rivage*, overleed op 20 november 1808. Zie Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, overlijdens* 1808, f 91v°.

40 De bevolkingsregisters van 1818 en 1822 noemen haar *Vve De Wolf, Negociante*; zo ook de huwelijksakte van haar zoon Eduardus van 18 november 1826: *koopvrouwe*. In 1827 heet zij echter meer specifiek *bierbrauwer,* wat wordt bevestigd in het bevolkingsregister van 1833: *brasseuse*.

41 Als kinderen in 1818 worden Marie (29 j.), Henry (28 j.), Edouard (25 j.) en Justine (23 j.) genoemd; als *domestique* Josse de Neef (34 j.); het jongste kind van het gezin, Antoine, in 1796 één jaar oud, moet kort na de volkstelling overleden zijn. Een overlijdensakte is niet terug te vinden, maar op 18 juli 1802 overleed Antoine Charles Joseph de Wolf, zoon van Josse Adrien. Volgens de overlijdensakte was dat kind toen drie jaar en een half (*trois ans et demi*), wat overeenstemt met zijn geboorte-akte van 11 pluviose an VII (30 januari 1799). Het echtpaar De Wolf-Van Wambeke verloor dus kennelijk zijn jongste kind na de volkstelling van 1796 en gaf het volgende kind bij zijn geboorte in 1799 de naam van zijn overleden broertje.

42 Zie zijn bouwaanvraag Stadsarchief Aalst, BV 1815/002: *Je suis devenu propriétaire de la maison & heritage du sieur Michiels situé au rivage*.

43 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand, overlijdens* 1816, f 32v°: *Jean François Charles de Wolf ... négotiant ... demeurans à Alost au Quai*.

44 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, huwelijken* 1821, f 28v°.

45 Aldus een aantekening in het bevolkingsregister van 1822: *den 16 february 1824 is gecompareerd Gislenus Henricus De Wolf koopman, den welken ons heeft verklaard zyne woonste alhier te verlaten ende zelve te willen vestigen binnen de stad Ath, Provincie Henegauwen*.

46 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, huwelijken* 1824, f 21v°.

rinus Cornelius Lievens, doctor, ... woonachtig te Sint Livens Hautem, gaf de geboorte alleszins te Aalst aan.[47] Edouard, officieel Eduardus, *particulieren zonder beroep,*[48] trouwde op 18 november 1826 te Moorsel met Gudula Van den Steen; de huwelijksakte vermeldt de bruidegom toen reeds als *woonende binnen deze gemeente Moorsel.*[49] Joseph tenslotte huwde op 22 december 1829 te Aalst met Rosalie Catherine De Gheest. Zowel bruidegom als bruid woonden ten tijde van hun huwelijk *te Aelst op de Vaart*[50] en de bruid kwam nadien inwonen bij haar man en schoonmoeder in het ouderlijk huis. Daar schonk zij het leven aan drie zonen: Augustus Emile (°26 oktober 1830),[51] Leopoldus Adolphus (°4 februari 1832)[52] en Valerie Alexander (°21 augustus 1833).[53] De dag na de geboorte van zijn jongste zoon bood Joseph zijn ontslag aan als burgemeester van Aalst. Hoewel dit ontslag zonder twijfel in de eerste plaats politiek was gemotiveerd, hebben familiale omstandigheden hoogstwaarschijnlijk meegespeeld bij zijn vertrek uit de politiek ... en uit Aalst. Zijn moeder, Isabelle Van Wambeke, overleed amper een maand na zijn ontslag, op 23 september 1833. Zo was het niet Joseph die het overlijden aangaf bij zijn politieke rivaal Van der Looy, maar zijn schoonbroer Franciscus Moens, *fabrikant in garen.*[54] En toen de ex-burgemeester op 7 april 1834 met zijn gezin naar Brussel verhuisde, was zijn schoonzus Hortensia Coleta de Gheest hem al met haar gezin voorafgegaan.[55] Rosalia Catharina de Gheest was kennelijk zeer gehecht aan haar zus Hortensia Coleta. Beide zussen huwden op dezelfde dag[56] en bleven daarna opvallend in elkaars buurt wonen, namelijk op de Kaai te Aalst.[57]

Joseph De Wolf verhuisde dus in 1834 naar Brussel. Zijn huis te

47 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, geboorten* 1825, f 55.
48 Pas bij de aangifte van hun tweede kind, Isabella Petronilla (°14 november 1828) blijkt vader Eduardus het beroep van *bierbrouwer* uit te oefenen. Cf. Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Moorsel, geboorten* 1828, f 18v°.
49 Stadsarchief Aalst, *Burgelijke Stand Moorsel, huwelijken* 1826, f 11v°-12; hun eerste kind, Anna Pauwlina, werd reeds op 17 maart 1827 geboren.
50 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, huwelijken* 1829, f 50v°. Het bevolkingsregister van 1827 noteert dat Jozef De Wolf bij zijn moeder woonde samen met een dienstbode (Johannes Vermeire) en een dienstmeid (Petronilla Cromphaut). Cf. ALS_BV_1827_16 1827 p. 461. Het vermeldt niet wanneer hij daar was teruggekeerd.
51 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, geboorten* 1830, f 98v°.
52 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, geboorten* 1832, f 13.
53 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, geboorten* 1833, f 67v°.
54 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, overlijdens* 1833, f 98v°.
55 Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister Aalst 1833* (ALS_BV_ 1833_33 nr. 233): *le 1er fevrier 1834 rayé avec son épouse et enfans pour fixer leur domicile à Bruxelles Mr. De Crombeen, et sa servante Annette.*
56 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, huwelijken* 1829, f 50v°-51.
57 Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister Aalst 1833* (ALS_BV_1833_33 nr. 231: De Crombeen-De Gheest; nr. 233: de Wolf-De Gheest).

Aalst, het ouderlijk huis aan de Kaai, kon hij vrij snel na zijn eigen vertrek verhuren aan buren:[58] Amelie Jeanne, één van de vijf dochters van Joseph de Coninck, *négociant*, huwde de vierde februari van het jaar 1835 met jeneverstoker Carolus van Assche uit Mijlbeke.[59] Het jonge echtpaar ging wonen in het huis De Wolf en schonk er het leven aan vijf kinderen, van wie het derde, Valery (officieel Amatus Felix Valrie, geboren op 1 februari 1839),[60] voor het vervolg van dit verhaal een speciale vermelding verdient. Natuurlijk wou Carolus al vrij snel een eigen huis, maar dan wel het liefst in dezelfde buurt. Zo diende hij in 1842 bij het stadsbestuur een bouwaanvraag in. Zijn plan was het om naast het huis van J. De Wolf-De Geest, door hem bewoond, een woonhuis te bouwen met achterliggend steenkoolmagazijn ten gerieve van de heren Philippus Seps en Théodore Dommer[61]. De aanvraag werd afgewezen en Van Assche bleef wonen in het huis De Wolf. Wellicht verwierf hij later, mogelijk na het overlijden van Joseph de Wolf te Antwerpen (3 februari 1861), de eigendom van het huis. Volgens het bevolkingsregister woonde hij er in 1867 met drie zonen, Raymond, Valery en Alfred. Een aantekening in hetzelfde register vermeldt dat de weduwnaar[62] op 30 april 1870 naar *St Gilles (Brabant)* verhuisde, enkele dagen later gevolgd door twee dienstmeiden, Ursule Josephe Vanier en Clemence Blockeel. Hij was wel weer aanwezig bij het huwelijk van zijn zoon Valery op 16 juni 1874, *stoker, ridder van t' Leopoldsorder, oud een- en zestig jaren, woonend te Aelst, alhiertegenwoordig en toestemmende*.[63]

Het huis De Wolf werd nu de woonst van het echtpaar Valery Van Assche – Gheeraerdts. Ook zij kregen er vijf kinderen.[64] Valery overleed op de 26ste februari 1900; hij kreeg een graf in Herdersem.[65] Diens weduwe Ida (Maria Irma Carolina) Gheeraerdts zou het huis tenslotte ter beschikking stellen van de nieuw ingerichte parochie van O.-L.-Vrouw van Bijstand te Mijlbeke.[66] Tussen mei en november 1901 wer-

58 Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister Aalst 1833* (ALS_BV_1833_33 nr. 227: familie Joseph de Coninck).
59 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, huwelijken* 1835, f 7.
60 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, geboorten* 1839, f 84.
61 Stadsarchief Aalst, *Bouwaanvragen* 1842/011. Zie hierover n. 12 en 22.
62 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, overlijdens* 1865, f 87 registreert het overlijden van *Amelia Joanna De Coninck, echtgenoote van Carolus Van Assche*.
63 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, huwelijken* 1874, f 23v°. Vader Charles overleed uiteindelijk te Laken. Cf. Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, overlijdens* 1900, f 29v°.
64 Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister Aalst* 1857 (ALS_BEV_1856_90, p. 129): Raymond, Marie Rosalie, Valerie, Clothilde en Alfred.
65 Stadsarchief Aalst, *Burgerlijke Stand Aalst, overlijdens* 1900, ingevoegd blad tussen f 29v° en 30.
66 Koninklijk Besluit van 25 oktober 1900, gepubliceerd in de *Moniteur* van 7 november.

den de pastoor en zijn twee onderpastoors[67] op dat adres[68] ingeschreven in het Aalsterse bevolkingsregister.[69] Voor hun huishouding en onderhoud tekenden in dezelfde periode drie inwonende dienstmeiden.[70] Het huis was duidelijk groot genoeg om hen allemaal voorlopig onderdak te verschaffen, leef- en werkruimte te bieden. Pastoor Lauwereys kon zijn nieuwe pastoorswoning op de Onze-Lieve-Vrouweplaats al vrij snel betrekken, op 1 januari 1903; de onderpastoors (en hun opvolgers) bleven nog tot 31 december 1910 wonen op de Kaai; één van hen, Jozef Vercauteren, zelfs tot 1 februari 1917.

3. Besluit: de prent in historisch perspectief

De kanalisatie van de Dender en de aanleg van een nieuwe kaai te Aalst in het laatste kwart van de achttiende eeuw stimuleerden zonder twijfel ondernemers uit Aalst en omgeving om daar nieuwe economische activiteiten te ontplooien of hun bestaande handel uit te breiden. *De Comitatu Alostano* weerspiegelde met een idealiserende tekening van een statige en streng gestructureerde huizenrij langs het kanaal de hooggespannen verwachtingen die overheid en ondernemers toen wellicht koesterden.

De economische werkelijkheid bleek er niet zo rooskleurig. Twee ondernemers die investeerden in de nieuwe handelszone gingen nog vóór het einde van het *ancien régime* bankroet: François De Ro in 1789 en Albertus-Hubertus Fonson, *gewesen coopman en cattoen-drukker,* in 1792. Een derde, *baes brouwer* Jacobus Michiels, geraakte na 1793 in financiële moeilijkheden en heeft zijn eventuele bouwplannen op de nieuwe kaai niet kunnen realiseren.

Judocus Adrianus De Wolf had wel succes. In het najaar van 1789 betrok hij het nieuwe huis dat hij voor zichzelf en zijn gezin had laten bouwen aan het einde van de nieuwe kaai, waar de Oude Dender in het kanaal uitmondde. In 1815 had zijn zoon Charles huis en bedrijfsgebouwen van brouwer Michiels overgenomen. Zijn weduwe, Isabelle Van Wambeke, bleef in de echtelijke woonst als brouwer beroepsactief tot

67 Pastoor Stanislas Lauwereys (° Ninove, 21/1/1853), en zijn onderpastoors Petrus Van Leuvenhage (° St.-Pauwels, 19/5/1875) en Arthur Eeckhout (° Nazareth, 14/7/1876).
68 Vaart, nr. 17.
69 Stadsarchief Aalst, *Bevolkingsregister Aalst* 1890 MAA 1890/10, p. 2695. Het adres is dan Vaart nr. 17. Dit huisnummer wijzigt naar Vaart nr. 8 in het bevolkingsregister van 1900 (MAA 1900/52, p. 10208-9).
70 In volgorde van inschrijving te Aalst: Virginia Verspellen (° Waarschoot, 23/10/1858), Blondina Hooft (° Knesselare, 21/8/1843) en Ernestina Apere (° Moerbeke-Waes, 21/2/1883).

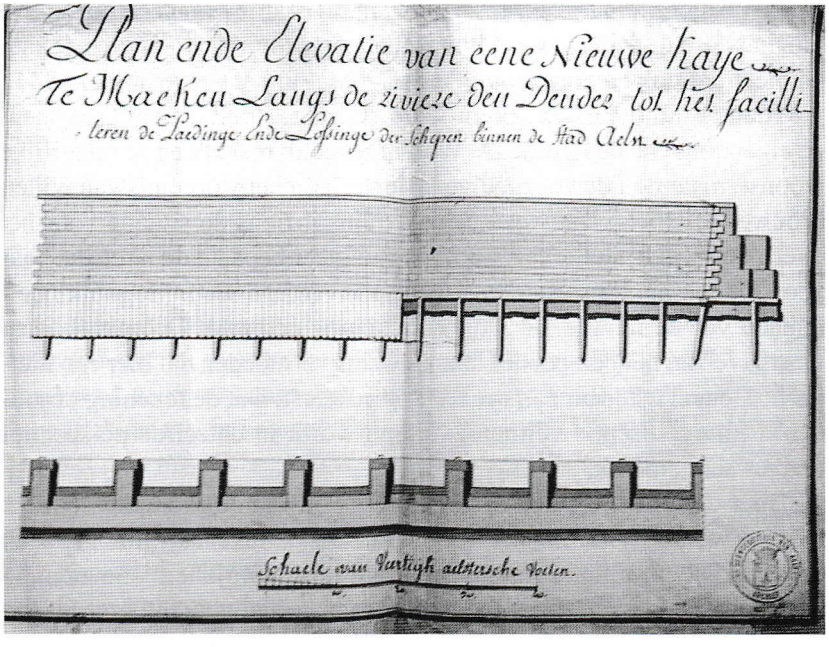

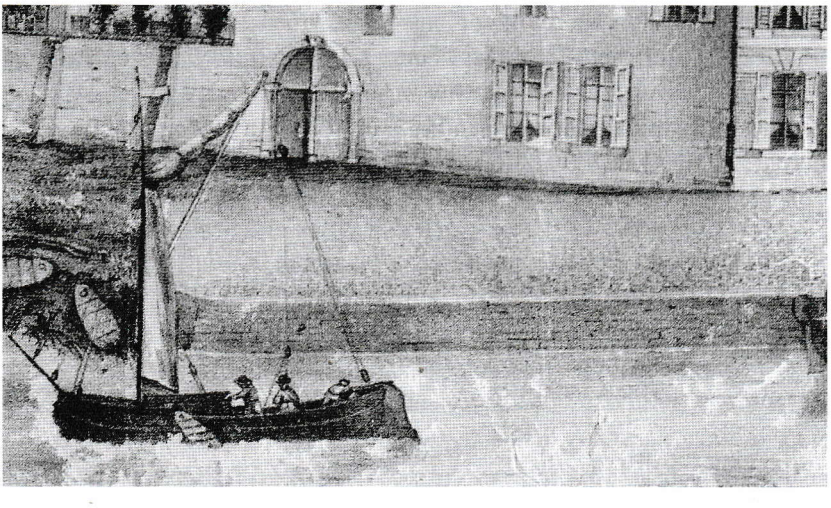

11. *Plan ende Elevatie van eene nieuwe kaye te maeken langs de riviere den Dender tot het facilliteren de laedinge ende lossinge der schepen binnen de Stad Aelst*. Plan van Ignace Balthazar Malfeson, 1778. (Stadsarchief Aalst, Kaarten en Plannen, 179B)
De langwerpige steenblokken van de kaaimuur vindt men terug op de litho van het huis De Wolf. (Detail, afb. 1)

haar overlijden. Haar zoon Joseph kwam bij haar inwonen en maakte na zijn huwelijk in 1829 van het huis zijn gezinswoning. Hij werd eigenaar en bleef dat ook na zijn verhuis naar Brussel in het voorjaar van 1834.

Toen de lithografische prent werd gedrukt, stond hierop prominent de eigendom van de familie De Wolf afgebeeld: niet alleen de ouderlijke woonst, maar ook de voormalige brouwerij en het woonhuis van wijlen brouwer Michiels. Dat weerspiegelt mijns inziens de situatie voor het overlijden van Isabelle Van Wambeke en meer bepaald de jaren dat haar zoon Joseph burgemeester was van Aalst (1830-1833). Mogelijk heeft iemand van de familie De Wolf de tekening gemaakt. De onvolkomen weergave van het perspectief laat alleszins vermoeden dat hier een niet-professioneel tekenaar aan het werk is geweest. Dat de tekening desondanks lithografisch is vermenigvuldigd wordt in datzelfde perspectief precies aannemelijk.

Door de schade die het tot nog toe enig bewaarde exemplaar opliep, moeten we het stellen zonder de naam van de tekenaar, lithograaf en drukker. Die informatie stond naar alle waarschijnlijkheid onderaan, in de weggesneden kantlijn, afgedrukt. Maar het is wellicht geen toeval dat de prent door de zorgen van een verre afstammeling van bouwheer Judocus Adrianus De Wolf tot ons is gekomen. Die onbekende, een achterkleinkind van (Anne-)Marie, dochter van Judocus-Adrianus, had weet van de verwoesting van het voorvaderlijk huis in mei 1940 en voelde wellicht daardoor de aandrang om de gehavende prent in te kaderen. Zij/hij redde aldus een stukje familiegeschiedenis en uiteindelijk ook een waardevol brokje Aalsters patrimonium.[71]

Jaak Peersman
F. Tavernestraat, 12
9400 Ninove

71 Met dank aan Luc Robijns, die mij in contact bracht met Michel Igual-Pacheco, beheerder van de beeldbank te Aalst. Oprechte dank ook aan archivaris Jeroen Meert en archivaris-diensthoofd Lieve Arnouts voor hun grote behulpzaamheid bij mijn zoektocht naar geschiedenis en achtergrond van een toevallige vondst.

DE GRAFSTEEN VAN JEAN-PAUL DE PARTZ (1712-1758) BOUWHEER VAN HET KASTEEL VAN VIANE

Louis DE COCK

In de Sint-Amanduskerk van Viane bevindt zich, verscholen achter een stookketel, de merkwaardige grafsteen van Jean-Paul de Partz, bouwheer van het kasteel. De steen bevat niet minder dan 14 blazoenen. Een speurtocht naar de familiebanden van de overledene.

Jean-Paul de Partz stierf op 2.7.1758 en werd in de kerk van Viane begraven. Deze bevond zich toen aan de overzijde van het Amandusplein, in het begin van de Werfstraat. Met de bouw van de nieuwe kerk, aan de Edingseweg, in 1843 lieten zijn nazaten, de familie de Blondel de Beauregard, de kunstig bewerkte grafsteen (fig. 1) overbrengen naar een "*tribune*", een privékapel zonder altaar, die zich links van het hoogaltaar bevond en vanwaar de lokale adel in alle discretie de eredienst kon volgen. De baron betaalde in 1843 éénmaal 5000 francs en daarna jaarlijks 50 francs voor dit privilegie.[1] In 1880 geraakte de baron, in zijn rol van burgemeester, in een dispuut met de pastoor verwikkeld i.v.m. het eigendomsrecht van de zondagsschool.[2] De baron verloor het proces, keerde de kerk de rug toe en de privékapel geraakte in onbruik. Sedert 1964 fungeert deze ruimte als stookplaats. Hierdoor kan de grafsteen van Jean-Paul de Partz niet meer bezichtigd worden. Naar aanleiding van de vervanging van de stookketel in 2016 overwoog de kerkraad om de steen naar een beter zichtbare plaats te laten overbrengen, maar na onderzoek door de dienst Monumentenwacht bleek dit technisch niet haalbaar: de grafsteen, die in de scheidingsmuur tussen de privékapel en het Maria-altaar ingemetseld is, heeft een dragende functie en hem weghalen zou het interieur zwaar beschadigen. De kerkraad liet wel een foto van het kunstwerk op een alumini-

1 L. DE COCK, *150 jaar neogotische Sint-Amanduskerk in Viane (1843-1993)*. Viane 1993, p. 15.
2 Id., p. 21.

umplaat (50 x 80 cm) aan de oostelijke buitenmuur van de voormalige privékapel bevestigen.

De grafplaat is een imposant arduinen bas-reliëf van 148 cm breed, 264 cm hoog en minstens 15 cm dik. Op het middendeel staat deze tekst:

D.O.M.
hier light begraeven
den Edlen Heere Io^{r}
Ioannes Paulus de Partz
Fi^{s} AEgidii Heere der
Stede vryhede ende
Baronie van viane
burgh graeve van
Beaulieu Heere van
Pumbeke Langh acker
Vlesenbeke Wolfshaeghen
&^{a} &^{a} sterft den 2^{en} july
1758 ende vrauw
Margarita Josephina
geboren Marquise De
venish syne ghemaelinne
sterft den
17

Bidt voor de zielen opdat sy
rusten in Vreden Amen

De tekst wordt omklemd door de figuur van een jongeman (een unieke beeltenis van Jean-Paul de Partz?) bovenaan en een doodshoofd onderaan. Helemaal bovenaan de grafsteen prijkt een getraliede ridderhelm met wuivende bos, die op twee ovalen wapenschilden rust. Onderaan rechts, naast het doodshoofd heeft de beeldhouwer het werk met zijn initialen gesigneerd: H.B. In de randen bevinden zich tweemaal acht wapenschilden.

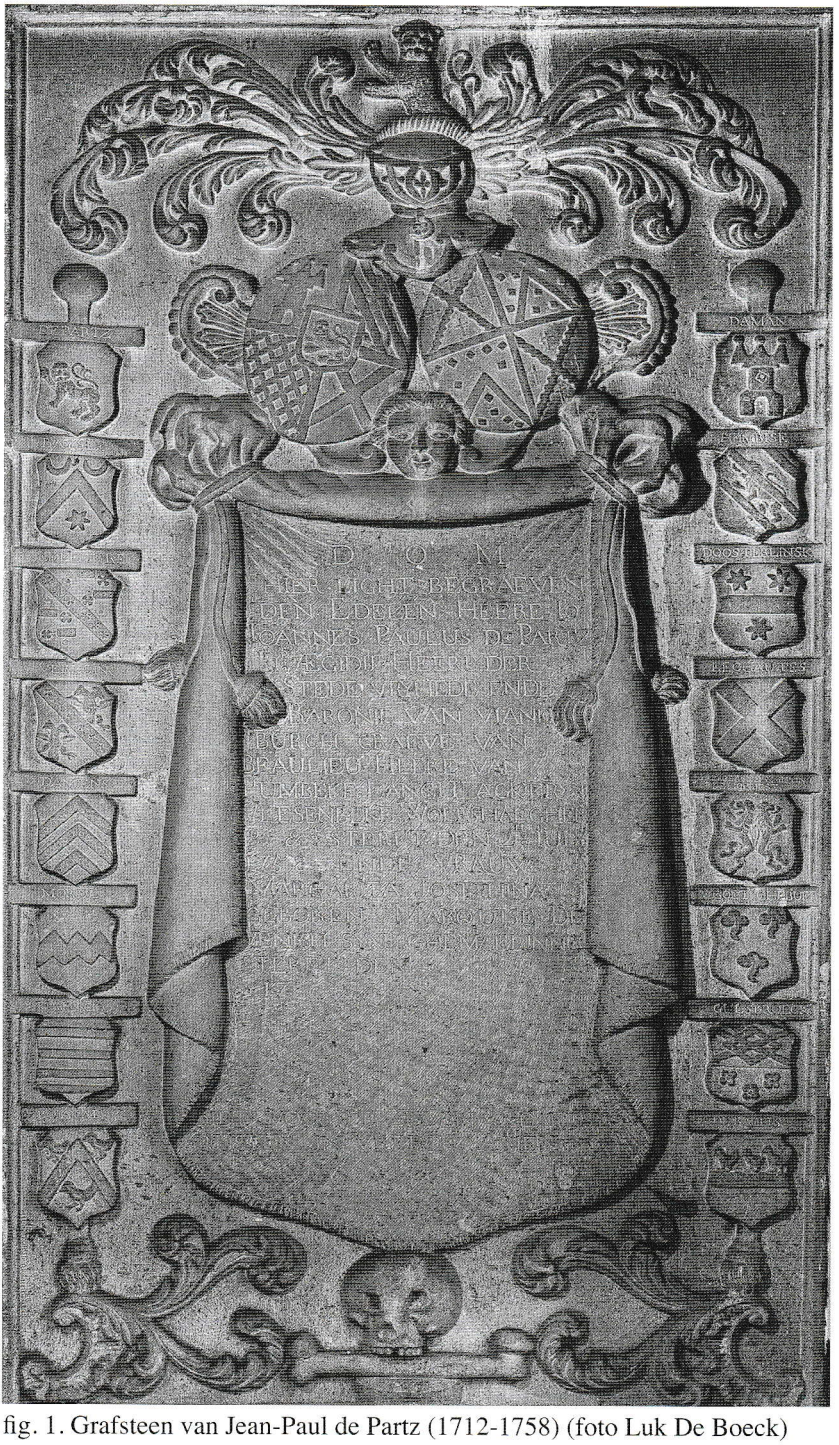

fig. 1. Grafsteen van Jean-Paul de Partz (1712-1758) (foto Luk De Boeck)

Boven elk schild prijkt de familienaam:[3]

de Partz	**Daman** *(Damman)*
Baysee *(Bassée, Bassé)*	**Hembise** *(Hembyse)*
Le Feutre	**Doosterlinsk** *(Oosterlinc)*
Verloing	**Eechautes** *(van den Eechaute dit Grimberghe)*
Damiens	**Grimberch Waripont de Cordest** *(Waudripont Dite Cordes)*
Morel	**Goetghebuer** *(Goetgebuer)*
Haracq *(Habarcq)*	**Gulsbroeck** *(van Culsbroeck)*
Boiaval *(Boyaval)*	**De Baenst** *(van Baenst)*

Om de rijke heraldische informatie beter te kunnen vatten, is het nuttig de kwartierstaat van Jean-Paul de Partz te kennen: we geven die hieronder, voor zover ons bekend[4] en maken gebruik van de Kekulé-nummering.[5] De namen waarvan de wapens op de grafsteen voorkomen, hebben we cursief gezet.

1 Jean-Paul *de Partz* (1712-1758)
2 Egide/Gilles Corneille *de Partz* (1668-1742)
3 Barbe Thérèse *Damman* (°1684-na 20.9.1742)
4 Marc Antoine *de Partz* (ca 1630-1672)
5 Catherine Nathalie *d'Hembise*
6 Corneille *Damman*

3 Variante schrijfwijzen die in andere bronnen voorkomen, hebben we cursief tussen haakjes toegevoegd.

4 Deze kwartierstaat is gebaseerd op volgende bronnen:
M. DE SAINT-ALLAIS, *Nobiliaire universel de France ou recueil général des généalogies historiques des maisons nobles de ce royaume*. Paris 1873, vol. 5, p. 97.
F.-V. GOETHALS, *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles du royaume de Belgique*, 4 vol., Brussel 1849-1852.
G. IMBO, *De Partz, een aloud Artesisch geslacht,* in *Gerardimontium,* jg. 2005, nr. 202, pp. 17-22.
G. IMBO, *Guillaume Damman 1575-1639,* in *De Heemschutter* (sinds 2004: *Gerardimontium*), jg. 1999, nr. 168, pp. 11-19.
Ch. POPLIMONT, *La Belgique héraldique*. Paris 1866, vol. VIII, pp. 269-291.
G. VAN BOCKSTAELE, *Het cultureel erfgoed van de Sint-Adriaansabdij van Geraardsbergen 1096-2002*. Geraardsbergen 2002, pp. 178-179.
http://gw.geneanet.org
www.geneographie.com
http://jhecquet.free.fr/Fhecquet http://users.telenet.be/lovawa/verwantschappen/genealogie%20vr.%201600/genealogie.htm

5 De probandus is nr. 1, zijn vader nr. 2, zijn moeder nr. 3. Verder verloopt de nummering volgens deze formule: nr. van de vader = nr. van het kind x 2; nr. van de moeder = nr. van haar echtgenoot +1.

7 Marie Florence de Montpesson (ook : de Montpenson, de Montpinçon, de Montgriffon)
8 Jean *de Partz*
9 Marie *de Bassée* de Watou
10 Josse *d'Hembise* (+1654)
11 Anne *Damman*
12 Wratislas Eusèbe *Damman*
13 Marie Adrienne le Boiteux
14 Jean-Baptiste de Montpesson
15 Anne Marie de Plaines
16 Antoine *de Partz* (+ vóór 15.2.1610)
17 Marie *de Feutre*
18 Jean *de Bassée de le Batz* (+1637)
19 Eléonore *de Verloing de Quiévry*
20 Gérard *d'Hembise*
21 Catherine Willems
22 Guillaume *Damman* (1575-1639)
23 Pétronille *van den Eeckhaute*
24 = 22[6]
25 = 23
26 Corneille le Boiteux
27 Marie Gérardi
28 Henri de Montpesson
29 Anne de Herbais
30 Philippe de Plaines (+1640)
31 Florence *de Lalaing* (+1664)
32 Pierre *de Partz* (+ vóór 15.6.1574)
33 Antoinette *Damiens* (+ na 2.5.1583)
34 Antoine *de Feutre*
35 Marie *Habarcq*
36 ... de *Bassée*
37 ...
38 Jean *de Verloing* (+1589)
39 Isabeau *de Boyaval* (+1584)
40 Josse *d'Hembise*
41 Marguerite *d'Oosterlinck*
42 ... Willems

6 Jean-Paul de Partz was dus tweemaal verwant met de Geraardsbergse familie Damman : via zijn moeder, Barbe Thérèse, en via zijn overgrootmoeder langs vaderszijde, Anne Damman.

43 ...
44 Jean *Damman*
45 Marguerite *Goetgebuer*
46 Gilles *van den Eeckhaute* (1539-1607)
47 Christopheline van de Plassche (+1609) (ook: Plasschaert)
48 = 44
49 = 45
50 = 46
51 = 47
52 Jean le Boiteux (+1631)
53 Anne de Langhe (+1647)
54 Pierre Gérardi
55 Adrienne Walbert
56 Laurent de Montpesson
57 Catherine Careuw
58 Pierre de Herbais
59 Florence de Succre
60 Louis de Plaines
61 Anne van der Vorst
62 Charles *de Lalaing* (+1632)
63 Catherine de Fourneau (+1648)
64 -75...
76 Jean de Verloing (+1559)
77 Adrienne *Morel*
78 ... *de Boyaval*
79 ...
80 Jean *d'Hembise*
81 Jossine *de Waudripont Dite Cordes*
82 Gérard *d'Oosterlinck*
83 Philippote *van Culsbroeck*
84-89 ...
90 Guillaume *Goetghebuer*
91 Isabeau van Tholen
92 Jean *van den Eeckhaute* (+1577)
93 Amelberge *de Baenst*

De Noord-Franse familie de Partz vestigde zich rond 1600 in Geraardsbergen, waar een verwante, Simon de Warluzel, van 1559 tot 1582 abt van de Sint-Adriaansabdij geweest was en een andere verwante, Jérôme de Monceaux, sedert 1588 abt was.

fig. 2. Arduinen wapenschild op de voorgevel van het hoofdgebouw van het kasteel van Viane. Het cijfer 2 links bovenaan verwijst niet naar een mogelijke bouwdatum maar blijkt bij nader toezicht een recente graffito. (foto Luk De Boeck)

Ovalen wapenschilden

We beginnen de bespreking van het grafmonument met de analyse van de twee ovalen wapenschilden bovenaan. Heraldisch rechts (dus vanuit ons standpunt links) zien we het wapen van Jean-Paul de Partz zelf met centraal (als *hartschild*) de Partz (wandelende leeuw of luipaard), in kwartier 1 d'Hembise (geschuinbalkt, met schaduwleeuw), 2 Damman (burchttoren), 3 van den Eeckhaute (Sint-Andrieskruis) en 4 – wellicht – de Lalaing (aangesloten en aanstotende ruiten). De samenstelling van de 4 kwartieren lijkt in de eerste plaats ingegeven door het prestige van de betrokken families: zo zetelde b.v. van 1613 tot 1759 permanent een de Partz, Damman, Hembise of van den Eeckhaute als burgemeester of schepen in het stadsbestuur van Geraardsbergen.[7] Het historisch belang van de familie de Lalaing hoeft wellicht niet onderstreept te worden.

Het wapenschild links (voor ons rechts) verwijst naar Margaretha Devenish d'Athlone, met wie Jean-Paul de Partz op 12.9.1744 huwde.[8] Zij was de dochter van Jean-Jacques Devenish (kwartieren 2 en 3: gekarteld Sint-Andrieskruis met 4 kleine kruisjes) en Anne-Angélique de Fourneau de Cruyckenbourg (kwartieren 1 en 4).

7 G. IMBO, *De Partz* ..., p. 17.
8 Ch. POPLIMONT, *La Belgique héraldique*, vol. VIII, p. 280.

Het is interessant deze twee wapenschilden te vergelijken met het exemplaar dat op de voorgevel van het hoofdgebouw van het kasteel prijkt, boven het balkonvenster op de eerste verdieping (fig. 2). Dit is gevierendeeld met als hartschild het wapen van de Partz en daar rond respectievelijk kwartier 1 Damman, 2 Devenish, 3 d'Hembise en 4 de Fourneau de Cruyckenbourg: het verwijst dus duidelijk naar Jean-Paul de Partz en Margaretha Devenish d'Athlone, die met de bouw van het kasteel begonnen.[9]

Heraldische kwartierstaat

Van de 16 wapenschilden in de rand van dit grafmonument kan men verwachten dat zij de kwartierstaat van de overledene (fig. 3) weerspiegelen – respectievelijk langs vaderszijde (heraldisch rechts) en langs moederszijde (heraldisch links) maar dat blijkt niet te kloppen.

Het patroon van een heraldische kwartierstaat kan variëren naargelang van de regio en de gekozen "methode".[10] Volgens de in Frankrijk, Henegouwen, Brabant en Vlaanderen courante methode had de heraldische kwartierstaat van de overledene er dan als volgt moeten uitzien:

de Partz	Damman
de Feutre	van den Eeckhaute
de Bassée	le Boiteux
de Verloing	Gérardi
d'Hembise	de Montpesson
Willems	Herbais
Damman	de Plaines
van den Eeckhaute	de Lalaing

In werkelijkheid heeft men echter niet voor deze klassieke opstelling geopteerd maar telt de grafsteen van Jean-Paul de Partz meer adellijke kwartieren van vaderszijde dan van moederszijde. Gilles Corneille de Partz, zijn vader (†13 juli 1742), werd in de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen begraven en zijn blazoen vertoonde 16 adellijke kwartieren: Partz, Bassée, Feutre, Verloing, Damiens, Morel, Habarcq, Boyaval, Hembise, Damman, Oosterlinc, van Eechoute Grimberghe, Watripont de Cordes, Goetgebuer, Calsbroec en Baenst.[11] We weten

9 Deze informatie is een aanvulling op A.-M. VANDEN HERREWEGEN, G. VAN BOCKSTAELE & L. DE COCK, *Viane Tussen kerken, kloosters en kastelen …* Nukerke 1985, p. 27 (met foto van de – nu grotendeels aan het oog onttrokken - voorzijde het hoofdgebouw).

10 Voor een overzicht van de verschillende methodes: zie H. ROTTIER & M. VAN DE CRUYS, *Heraldiek. Wapens kennen en herkennen*. Leuven 2004, p. 284.

11 Ch. POPLIMONT, *La Belgique héraldique*, vol. VIII, p. 279.

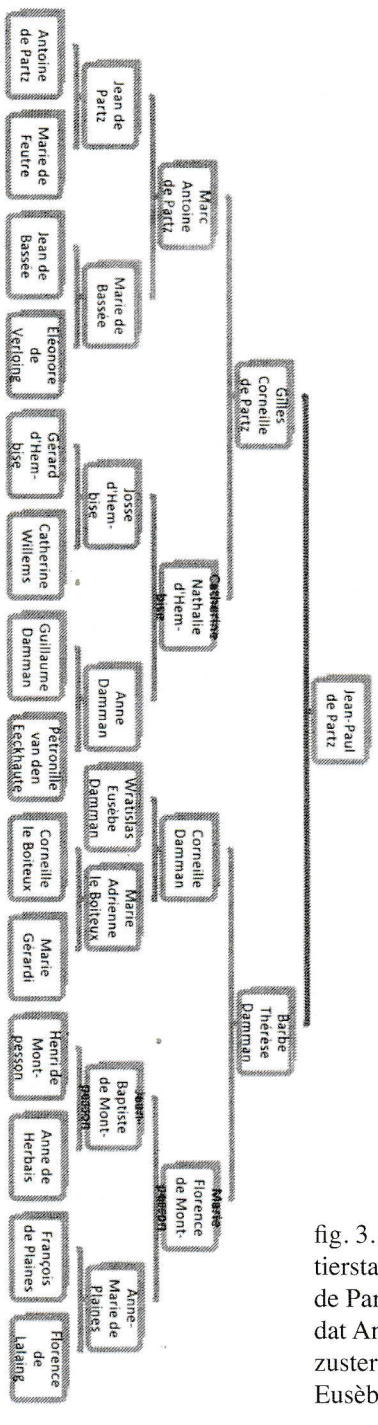

fig. 3. Gewone kwartierstaat van Jean-Paul de Partz (noteer hierbij dat Anne Damman de zuster is van Wratislas Eusèbe Damman)

ook dat in het abdijkoor het blazoen van Adrien de Partz hing, een oudere broer van Gilles, met, in deze volgorde: heraldisch rechts Partz, Bassée, Le feutre, Verloing, Damiens, Morel, Habarcq en Bojaval, heraldisch links Hembieze, Damman, Oosterlinck, Eechaute, Wadripont de Cordes, Goetghebuere, Culsbrouck en Baenst[12]. Het lijkt er dus op dat de heraldische kwartierstaat op de grafsteen van Jean-Paul de Partz sterk geïnspireerd is door die van zijn vader en zijn oom. Zoals uit zijn kwartierstaat blijkt, is Jean-Paul tweemaal verwant met de Geraardsbergse familie Damman, nl. via zijn moeder Barbe Thérèse en via zijn overgrootmoeder Anne. Wellicht hierdoor is het wapenschild van Damman bovenaan komen te staan i.p.v. Hembise en heeft men sowieso niet geopteerd voor de klassieke heraldische kwartierstaat die in onze gewesten gebruikelijk was en evenmin voor de courante varianten ervan.

Niet alleen de volgorde maar ook de schrijfwijze is voer voor discussie. Specialisten waarschuwen er trouwens voor dat heraldische kwartierstaten geregeld fouten bevatten.[13] In ons voorbeeld is de schrijfwijze alvast betwistbaar voor *Baysee* (Bassée), *Le Feutre* (de Feutre), *Eechautes* (van den Eeckhaute), *Haracq* (Habarcq), *Doosterlinsk* (d'Oosterlinck), *Gulsbroeck* (van Culsbroeck) ... zonder de (te verwachten) varianten Boiaval/Boyaval, Hembise/Hembyse, Goetghebuer/Goetgebuer en de Baenst/van Baenst mee te rekenen. Er is manifest een fout bij *Grimberche Waripont de Cordest*: de respectieve families heten *van den Eeckhaute dit Grimberghe* en *Waudripont dite Cordes*!

Dat op de grafsteen de naam Willems niet voorkomt en – op dezelfde generatielijn – van den Eeckhaute wel, doet vermoeden dat de familie Willems toen nog geen wapenschild had.[14] In elk geval was de familie van den Eeckhaute politiek en zakelijk veel belangrijker. Ook op het gevierendeelde ovalen wapenschild bovenaan, dus van Jean-Paul zelf, is van den Eeckhaute trouwens met een kwartier vertegenwoordigd.

12 Voor een kleurenreproductie: zie G. VAN BOCKSTAELE, *Het cultureel erfgoed* ..., p. 179.

13 *"Het gebeurde wel eens dat de kwartieren verkeerd waren geplaatst, dat een graveur of steenhouwer zich vergiste in de plaatsing van de kwartieren of dat hij simpelweg verkeerde informatie kreeg van zijn opdrachtgever"* (H. ROTTIER & M. VAN DE CRUYS, *Heraldiek...*, p. 282). Op de blazoenen van Adrien de Partz en Thérèse Damman merkt de kopiist trouwens zelf op: *"ces quartiers telles* [sic!] *que j'ai trouvés rangés sur les blasons sont pas du tout en ordre"* (G. VAN BOCKSTAELE, *Het cultureel erfgoed* ... pp. 175 & 179).

14 *"Wat soms ook voorkomt is dat men bij gebrek aan schildvoerende voorouders wapenschilden verving door schilden van verwante families."* (H. ROTTIER & M. VAN DE CRUYS, *Heraldiek* ... p. 282). Op de website http://www.euraldic.com/lasu/bl/bl_w_il.html zijn wel verschillende wapenschilden voor de familie Willems te vinden maar er is niet vermeld van wanneer ze dateren.

Fig 4. Het kasteel van Viane werd ca. 1750 door het echtpaar Jean-Paul de Partz en Margaretha Devenish d'Athlone gebouwd. In 1919 werd het gebouw door landbouwer Jan Poelaert gekocht. Van de jaren 1960 tot het begin van deze eeuw was het een recreatiedomein met feestzalen en restaurant. Op dit ogenblik wordt van de gebouwen alleen de orangerie gebruikt als brasserie. Het complex is beschermd bij KB van 30.11. 1977, maar thans verwaarloosd. (Foto boven: Thomas Verfaille-Website Inventaris Onroerend Erfgoed; foto onder: Luk De Boeck)

fig. 5. Grafmonument van de familie de Blondel de Beauregard. (foto Staf De Pelseneer, ca 1990)

fig. 6. Door struiken overwoekerd grafmonument van de familie de Blondel de Beauregard . (foto Louis De Cock, 2017)

We mogen besluiten dat er een merkelijk verschil is tussen de gewone en de heraldische kwartierstaat en dat *"voorzichtigheid blijft geboden bij het afleiden van genealogische kwartieren uit (...) grafplaten"*.[15]

Titels

Wat de titels van de overledene betreft, weten we dat de Vrijheid van Viane een 11,44 ha grote hooiweide aan de Marke was (kadastraal nr. A606, achter de voormalige kasteelmotte). De heerlijkheid Pumbeke, die van de tak van den Eeckhaute kwam, bevindt zich mogelijks in Smeerebbe of Overboelare.[16] Vlezenbeek (Sint-Pieters-Leeuw) en Wolfshaegen (Huldenberg) liggen in Vlaams-Brabant. De plaatsnamen Langacker (Nederland, Duitsland, Oostenrijk) en Beaulieu (prov. Oost-Vlaanderen, Luxemburg of Frankrijk) zijn zo frequent dat deze heerlijkheden, die Jean-Paul de Partz via de tak le Boiteux erfde, niet met zekerheid konden gesitueerd worden.

Het valt bij deze opsomming wel op dat de oudste titel, heer van Buissertain, die hij van zijn vader erfde, hier niet vermeld wordt, terwijl hij alle andere via zijn moeder verworven heeft.[17] Buissertain of Buscertain, gelegen tussen Arras en Saint-Pol (Noord-Frankrijk), was al eigendom van zijn betovergrootvader Antoine de Partz († ca. 1610), de eerste die zich vanuit Noord-Frankrijk in Geraardsbergen heeft gevestigd.[18]

Familiekelder

Bij het grafschrift merken we dat de overlijdensdatum van Margareta Devenish, echtgenote van Jean-Paul de Partz, wel al voorzien was (*sterft den ...17...*) maar niet ingevuld werd. De reden hiervoor is dat

15 H. ROTTIER & M. VAN DE CRUYS, *Heraldiek...*, pp. 281-282.

16 Meer over deze motte bij R. BORREMANS, *Archeologisch onderzoek van de Kasteelberg te Geraardsbergen-Viane (1976)*, in *Het Land van Aalst*, jg. XXXIV (1982), pp. 49-116.
De naam van den Eeckhaute, frequent in de streek, kon totnogtoe niet formeel aan de heerlijkheid *Pumbeke* in Smeerebbe gelinkt worden. Zie H. VAN ISTERDAEL, *De archieven van de heerlijkheid Sint-Antelinks en Woubrechtegem (1605-1795) en van de heerlijkheden Holbeke (1393-1795), Pumbeke (1771) en leenhof Ten Berge (1527-1794)*. Brussel 2000, pp. 18-19 & 38. J. VAN TWEMBEKE, *Lijst van de Heerlijkheden van het Land van Aalst* in *Het Land van Aalst*, jg. XVI (1964), p. 143. M. VAN TRIMPONT, *Het Land en de Baronie van Boelare*. Geraardsbergen 1998, p. 30. Bij F. DE CHOU & C. VAN CAUWENBERGE, *De penningkohieren anno 1571 als genealogische en toponymische bron*. Geraardsbergen 2010, p. 462 wordt *pumbekecoutere* te Overboelare gesitueerd, bij L. VAN EECKHOUT, *Recueil d'actes et de documents concernant la famille dite d'Eeckhout*, du XIIe au commencement du XVII siècle, Saint-Omer, 1900, p. 84-90 al in 1456 als *Puumbeke* vermeld (met dank aan Jean-Marie van den Eeckhout).

17 Ch. POPLIMONT, *La Belgique héraldique*, vol. VIII, p. 279.

18 G. IMBO, *De Partz ...*, p. 17.

zij in 1797 stierf, 13 jaar na het decreet van keizer Jozef II dat verbood nog in de kerken te begraven. Zij werd vermoedelijk bijgezet in de familiekelder op het oudste kerkhof van Viane, in de Werfstraat.[19] Na de aanleg van de begraafplaats rond de, in 1843 gebouwde, huidige Sint-Amanduskerk, werden de stoffelijke resten van de voorouders van baron de Blondel de Beauregard er naar een grafkelder achter het koor, bij de ingang van de privékapel, overgebracht.[20]

Later verhuisde de grafkelder naar een aparte zone achteraan links, enigszins buiten het kerkhof. Het huidige grafmonument van de familie de Blondel, van het type "tempelportiek", dateert van 1908.[21] Na de dood van het laatste familielid, Hortense Van Belle (†1939), echtgenote van baron Alphonse de Blondel de Beauregard (†1912) en moeder van de laatste baron, Edouard (†1931),[22] werd dit grafmonument verwaarloosd. Nu is het een door struiken overwoekerde ruïne (fig. 5 & 6).

Louis De Cock
Renskouter 8
9500 Viane
decock1951@gmail.com

19 L. DE COCK, *150 jaar neogotische Sint-Amanduskerk…*, pp. 7-8.
20 L. DE COCK & A.-M. VANDEN HERREWEGEN, *Het oude kerkhof van Viane en zijn merkwaardige gasten*. Geraardsbergen 2012, p. 6.
21 Id., pp. 7-8.
22 M. VAN TRIMPONT, *Vooruderreeks, beknopt curriculum of familie-schets van 100 noemenswaardige personen uit de Geraardsbergse burgermaatschappij, ca 1800-1920 – Afl. 10 Alphonse de Blondel de Beauregard de Viane*, in *Gerardimontium*, jg. 2002, nr. 183, p. 27.
A.-M. VANDEN HERREWEGEN, G. VAN BOCKSTAELE & L. DE COCK, *Viane …*, pp. 30-31.

LIJST VAN DE BESCHERMENDE EN STEUNENDE LEDEN 2017

Beschermende leden

Aalst,	Cherretté-De Block
Aalst,	Geeroms Luc
Geraardsbergen,	Van Der Maelen Pascal
Hofstade,	De Nul Jan
Kortenberg,	Schollaert JM
Lieferinge,	Cassimons Joseph
Meerbeke,	De Dobbeleer Gustaaf
Meerbeke,	Mattens - Du Ville
Meerbeke,	Smet-Blancke Robert
Nederhasselt,	Schaubroeck - Scheerlinck F
Nieuwerkerken,	De Sloover Marcel
Ninove,	Vandaele Alexander
Pollare,	Van De Perre Dirk
Sint-Michiels,	Hendrickx Dirk
Zottegem,	Van Bockstaele Geert

Steunende leden

Aalst,	Bomon Lutgard
Aalst,	Cherretté-De Vos
Aalst,	De Buck Dirk
Aalst,	De Pierre Danny
Aalst,	Eeman Rodolphe
Aalst,	Saeys Rudy
Aalst,	St-Jozefscollege
Aalst,	Temmerman Willy
Aalst,	Van Damme Mieke
Aalst,	Van de Winkel-Guns Tineken
Aalst,	Van Der Borght Dirk
Aalst,	Van Der Spiegel-Slembrouck
Aalst,	Van Gijsegem Lutgarde
Aalst,	Van Langenhove Roger
Aalst,	Vernaeve-Siau Wilfried
Affligem,	Van De Perre Rudolf
Affligem,	Vermoesen Reinoud
Brussel,	Boone Christiaan
Brussel,	Galle Eliane
Denderleeuw,	Couck Georges
Denderwindeke,	Callebaut Antoine
Denderwindeke,	Vande Winkel George
Destelbergen,	zuster Lutgarde
Diest,	Jacobs-Van Bockstaele

Eeklo,	Van Hecke Jozef
Elene,	Van Den Haezevelde Joël
Eremodegem,	Claus Gilbertus
Erembodegem,	Cordemans Antoon
Erembodegem,	Van Bockstaele Marc
Geel,	Tanghe Christine
Gent,	De Latte Guido
Geraardsbergen,	De Braekeleer Ann
Geraardsbergen,	De Chou Freddy
Geraardsbergen,	Hitchinson Frans
Geraardsbergen,	Van Bockstaele Raf
Geraardsbergen,	Van Cauwenberge Christiaan
Gijzegem,	Lateur Patrick
Gijzegem,	Vanderhaegen Joseph
Grimminge,	Pauwels Et.
Halle,	Anckaert Frans
Hofstade,	Willems Geert
Hove,	Van Bockstaele Paul
Lede,	Buys Jean
Lede,	Van Langenhoven Bart
Leuven,	Lievens Saartje
Massemen,	Willems Hubert
Meerbeke,	Smet-Blancke Robert
Meldert,	Robijns-Ceulemans Luc
Melle,	Vander Poorten Philippe
Mere,	De Boeck-Bavay
Nieuwerkerken,	De Schryver Fredy
Ninove,	De Bisschop Eduard
Ninove,	Neven Eric
Ninove,	Pardaens André
Ninove,	Scheerlinck Hans
Ninove,	Scheerlinck Staf
Ninove,	Van de Kerckhove Hubert
Outer,	Rollier Jean Leon
Schendelbeke,	Cock Antoinette
Schendelbeke,	Cock Marcel
Sint-Amandsberg,	Timmermans Paul
Sint-Genesius-Rode,	D'Hondt Johan
Sint-Martens-Lierde,	Vansteenwegen Guy
Steenhuize,	Van den Berghe Marc
Vorst,	Van Lil Elisabeth
Waterloo,	De Liedekerke Jacques
Zandbergen,	Vander Mijnsbruggen Roger
Zoersel,	Vogel Norbert

Welke toekomst voor de bibliografie van het Land van Aalst?

In ons vorig nummer kondigden wij aan dat de bibliografie van het Land van Aalst in zijn klassieke, gedrukte vorm geen toekomst meer had. Tegelijkertijd begonnen wij te dromen. Waarom niet onze databank van intussen meer dan 16.000 titels, publicaties van de laatste drie decennia, omzetten in een voor iedereen toegankelijke databank. Toegankelijk vanuit archieven en bibliotheken, maar net zo goed vanaf je persoonlijke computer. Dromen realiseren vraagt echter enige tijd. Alleen kunnen wij het niet aan en wij zijn dus naarstig op zoek naar partners. Intussen willen wij onze lezers én de gebruikers van onze bibliografie niet op hun honger laten zitten. Met hulp van bestuursleden en een paar vrijwilligers zullen tegen einde 2017 alle gegevens voor 2016 zijn verzameld en ingebracht in de databank. Voor het voorjaar 2018 (uiterlijk bij verschijnen van het eerste nummer) plannen wij deze gegevens voor 2016 - systematisch geordend – in een word-tekst om te zetten. Met de zoekfunctie zal de eindgebruiker zo de 'bibliografie 2016' optimaal kunnen raadplegen. Tegen september/oktober 2018 zouden wij dan op een gelijkaardige wijze de gegevens voor 2017 kunnen beschikbaar stellen. Maar misschien is tegen dan onze droom van de publiek toegankelijke databank al gerealiseerd? Volg de evolutie via onze elektronische Nieuwsbrief. Inschrijven kan nog steeds door het sturen van een lege email naar hetlandvanaalst@telenet.be met als onderwerp 'inschrijven'.

Vernieuwing van de abonnementen voor 2018

€17 gewoon lid € 25 steunend lid € 35 beschermend lid

De lijst van de steunende en beschermende leden wordt in nr. 4 van de jaargang afgedrukt. 2018 wordt onze 70ste jaargang, dus een jubileumjaar! Als eerste geschenk aan onze trouwe lezers heeft het bestuur beslist voor 2018 het lidgeld niet te verhogen. Dit kan onder meer dank zij de milde steun van de steunende en beschermende leden. Hoe gaan we deze heuglijke verjaardag vieren? Uiteraard door er opnieuw een spetterende jaargang van de maken, met gevarieerde en degelijke bijdragen. Maar we denken ook aan enkele speciale activiteiten. Onze specialist cartografie Georges Vande Winkel heeft een nog onbekende kaart van het Land van Aalst, datum 1626, ontdekt. In de traditie van onze vorige vieringen, waarbij we telkens een kaart hebben uitgegeven, denken we ook nu weer aan om initiatieven rond deze kaart te ontwikkelen in het najaar van 2018. De toekomst van onze 'Bibliografie' is verzekerd. Daarover meer in de kadertekst. Dus alle reden om je voor 2018 zonder aarzelen opnieuw te abonneren. Gebruik bij voorkeur het ingevoegde overschrijvingsformulier of een elektronische overschrijving met vermelding 'lidgeld 2018'.

INHOUDSTAFEL – JAARGANG LXIX – 2017

Artikelen

Herman LUYCKX, 'Nu is het onsen tour'. Oproer van keizersgezinde dorpelingen in het Land van Aalst in 1790 3-32

Dirk VAN DE PERRE, De relatie tussen de dorpsnamen Ransbeke en Sint-Antelinks 33-48

Rozemie STEYAERT, Elisa Van Caulaert, een moedige Ninoofse verzetsvrouw 49-58
Addendum 140

Bart MERCKAERT en Georges VANDE WINKEL, Aanvullingen bij 'De opeising van arbeidskrachten in *Zivil Arbeiter Bataillonen* tijdens "De Groote Oorlog" in het kanton Ninove' 59-66

Romain John VAN DE MAELE, De Aalsterse viscosefabriek. Een sociaal- en milieuhistorische terugblik (1904-1970) 69-87

Fleur MEES, "Ick moet u eere brengen". Verkrachtingszaken aan het einde van de achttiende eeuw in het Land van Aalst 89-106

Louis DE COCK, Drie pastorieën in Viane (1556-2016) 107-116

Dirk VAN DE PERRE en Georges VANDE WINKEL, Aanmerkingen bij de uitgave van 'Kaarten van de abdij van Ninove (1616-1781)' 117-124

Peter VAN DE HOVE en Werner WOUTERS, Archeologisch onderzoek aan de Oude Kaaistraat in Ninove 125-134

Dirk VAN DE PERRE, De middeleeuwse geschiedenis van Pollare 141-208

Georges VANDE WINKEL, Bibliografie van de geschiedenis van het Land van Aalst? 209-211

Evert VANDEWEGHE, Tussen droom en daad: De voltooiing van de Sint-Martinuskerk in Aalst (1850-1950) 213-232

Dirk VAN DE PERRE, Acht schetsen van Theodoor Verhagen voor het wandbeschot van de Ninoofse abdijkerk ontdekt 233-252

Jaak PEERSMAN, Het huis van Joseph De Wolf, eerste burgemeester van Aalst (1830-1833) 253-272

Louis DE COCK, De grafsteen van Jean-Paul de Partz (1712-1758), bouwheer van het kasteel van Viane 273-286

Signalement

Guido DE LATTE, Hypotheekbewaarders in België: meer dan 200 jaar geschiedenis (Georges Vande Winkel) 67-68

Jacques DE RO, Geraardsbergen in de greep van de cholera. 1832-1893. Oorzaken, verloop en slachtoffers (Marcel Cock) 135-136

Ingrid De MEûTER, Vlaamse wandtapijten. Productie en handel. De Oudenaardse familie Van Verren (1680-1740)
136-138 (Guy Delmarcel) 136-138

Jozef DAUWE, Aalsters zilver (Liesbeth Cock) 139-140

DNAalst. Tentoonstelling in 'tGasthuys-Stedelijk Museum Aalst 212

In memoriam prof. Erik Van Mingroot 88

Mededelingen

Dringende oproep medewerker gevraagd voor de bibliografie van het Land van Aalst 68

Oude jaargangen online 88

Lijst van de beschermende en steunende leden 2017 287-288

Welke toekomst voor de bibliografie van het Land van Aalst? 289

Vernieuwing van de abonnementen voor 2018 290

Inhoudstafel – Jaargang LXIX – 2017 291-292

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

De vereniging is lid van het 'Oost-Vlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis'.

Voor de aankoop en de kostprijs van losse nummers, oude jaargangen, kaarten en andere publicaties van de vereniging, zie onze website http://www.hetlandvanaalst.be of neem contact op met Marc Uyttersprot: uyttersprot.marc@telenet.be

Alle betalingen dienen vooraf te gebeuren op onze rekening BE33 3930 3032 7646 van Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst.

De Riemaecker
PRINTING

offsetdruk
prepress
ontwerp
gelegenheidsdrukwerk
digitale druk
afwerking

Nukerkeplein 9 9681 Nukerke T 055 21 14 04. info@deriemaecker.be www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

HET LAND VAN AALST - DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
Jaargang LXIX - 2017 - Nummer 4 - oktober - november - december

E. VANDEWEGHE
Tussen droom en daad: De voltooiing van de Sint-Martinuskerk in Aalst (1850-1950) 213-232

D. VAN DE PERRE
Acht schetsen van Theodoor Verhagen voor het wandbeschot van de Ninoofse abdijkerk ontdekt 233-252

J. PEERSMAN
Het huis De Wolf, eerste burgemeester van Aalst (1830-1833) 253-272

L. DE COCK
De grafsteen van Jean-Paul de Partz (1713-1758), bouwheer van het kasteel van Viane 273-286

Lijst van de beschermende en steunende leden 2017 287-288
Mededelingen 289-290
Inhoudstafel Jaargang LXIX-2017 291-292

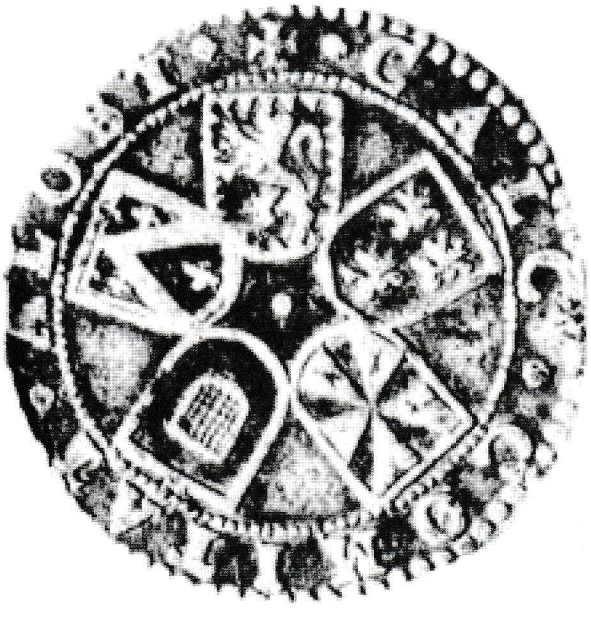

Afgiftekantoor: Gent X
Erkenning: P303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare